

Utvidelsen av Jotunheimen nasjonalpark i Vågå og Øystre Slidre kommune

Dyregrav med ledegjerder fra Nilsebekken, i Vågå ID 124640-3. Foto: Eline Røsseng

Eline Røsseng

Kulturarv, Innlandet fylkeskommune

20.08.24

Innhold

1. INNHOLD

1.1 DEFINISJONER	2
1.2 METODE	3

2. KULTURHISTORISK BRUK AV JOTUNHEIM

2.1 STEINALDEREN OG BRONSEALDEREN	3
2.2 JAKT OG FANGST AV REIN	4
2.3 STØLSDRIFT	6
2.4 SAGN OG HISTORIER	8
2.5 FERDSLSVEIER	9
2.6 TURISME	11
2.7 KRIGSMINNER	12

3. KULTURMILJØENE I JOTUNHEIMEN

3.1 VALDRESFLYE	13
3.2 LEIRUNGSDALEN	14
3.3 NEDRE LEIRUNGEN	16
3.4 GJENDEOSEN	18
3.5 RUSSDALEN	20
3.6 HINDFLYIN	21
3.7 NILSEBEKKEN	22
3.8 KART OG TABELLER OVER KULTURMILJØENE	25
3.9 KULTURMINNENES KOBLING MOT JOTUNHEIMEN	28

4. KULTURMINNEVERN

4.1 HVORDAN BLIR KULTURMINNENE IVERTATT MED DAGENS VERNEFORSKRIFT? ...	30
4.2 FORMIDLING OG TILRETTELEGGING AV KULTURMINNER	31
4.3 RESTAURERING, SKJØTSEL OG VEDLIKEHOLD AV KULTURMINNER	33
4.4 KONFLIKTER MELLOM VERN OG IVARETAKELSEN AV KULTURMINNER	34

5. OPPSUMMERING

6. KILDER

6.1 LITTERATURLISTE	35
6.2 LOVER	37

1. Innledning

I forbindelse med utvidelsen av Jotunheimen nasjonalpark i Vågå og Øystre Slidre, har kulturarv ved Innlandet fylkeskommune, fått i oppgave av Statsforvalteren, å sammenstille informasjon og vurdere kulturminnene i utredningsområdet; Valdresflye, Leirungsdalen, Nedre Leirungen, Gjende, Russdalen, Hindflyin og Nilsebekken.

Oppdraget går ut på:

- Beskrive områdets kulturhistoriske bruk, og knytte det til kulturminnene.
- Lage kart over kulturmiljøene innenfor utredningsområdet.
- Vurdere hvordan kulturminnene blir ivaretatt med dagens verneforskrift.
- Finne ut om det er noen kulturminner som kan fremheves gjennom tilrettelegging og formidling.
- Finne ut om noen kulturminner har behov for skjøtsel og vedlikehold. Samt vurdere om vernet kan komme i konflikt med ivaretagelse av kulturminner.

1.1 Definisjoner

- Kulturminner er etter kulturminneloven §2, 1 ledd definert som alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.
- Automatisk fredet kulturminne (fornminne) er kulturminner som er eldre enn 1537. Disse er automatisk fredet etter kulturminneloven.
- Kulturminner fra nyere tid er kulturminner yngre enn 1537. Disse er ikke automatisk fredet gjennom lov, med visse unntak, blant annet er bygninger fra før 1650 automatisk fredet.
- SEFRAK-registeret er et nasjonalt register som i prinsippet omfatter alle bygninger bygget før 1900, registrert i regi av SEFRAK (Sekretariatet for registrering av faste kulturminner).
- Kulturmiljø er etter kulturminneloven § 2, 3 ledd et område der «kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng».
- ØK-registrering er registrering av fornminner for Økonomisk kartverk.

Arkeologiske perioder nevnt i rapporten:

Arkeologiske perioder	Hovedperiode	Datering BC/AD
Eldre steinalder	Eldre steinalder	10 000 – 8000 f.kr
Mellomste steinalder	Mellomste steinalder	8000 – 4000 f.kr
Yngre steinalder	Yngre steinalder	4000 – 1800 f.kr
Bronsealder	Bronsealder	1800 – 500 f.kr
Førromersk jernalder	Eldre jernalder	500 f.kr – 0
Eldre romertid		0 – 200 e.kr
Yngre romertid		200 – 400 e.kr
Folkevandringstid		400 – 550 e.kr
Merovingertid	Yngre jernalder	550 – 750 e.kr
Vikingtid		750 – 1050 e.kr
Middelalder	Middelalder	1050 – 1537 e.kr
Nyere tid	Nyere tid	1537 -

1.2 Metode

Kulturminnene innenfor utredningsområdet er beskrevet, vurdert og sett i en større kulturhistorisk sammenheng. Informasjonen om kulturminnene er basert på ulike kilder, blant annet Askeladden og SEFRAK-registeret. Askeladden er et nasjonalt register over alle kjente kulturminner i Norge, med informasjon om, og ofte stedfesting av kulturminnet. SEFRAK er et register over alle registrerte bygninger i Norge, bygd før 1900 tallet. Bygningene tatt med i rapporten, er begrenset til meldepliktige bygninger eldre enn 1850 og andre typer SEFRAK bygninger.

Det har blitt gjennomført befarings- og registrering av noen kulturminner. Den 2.juli ble det utført en registrering av kulturminnene i Leirungsdalen av Eline Røsseng, Anne Terese Engesveen og Martine Kaspersen. Dette ble ansett som nødvendig, sett i lys av at kulturminnene ikke var registrert i Askeladden og kulturminnene her er en viktig del av krigshistorien i Jotunheimen. Den 1.august til 6. august og 16.august ble det utført befarings- og registrering av de resterende dokumenterte kulturminnene i utredningsområdet, av Eline Røsseng. Under befaringen ble kulturminnene beskrevet og tilstand vurdert. Dette ble gjort for å bedre kunne ta en vurdering av kulturminner som har et formidlingspotensiale og de som har behov for skjøtsel, restaurering og vedlikehold.

2. Kulturhistorisk bruk av Jotunheimen

2.1 - Steinalderen og bronsealderen

Etter siste istid for ca. 10 000 år siden trakk isen seg tilbake. Reinen vandret nordover til Skandinavia og menneskene fulgte etter. De første menneskene som innvandret til Norge, utnyttet ressursene i landet gjennom jakt, fangst, fiske, sanking av planter og bær. Ettersom isen trakk seg tilbake i innlandet, begynte menneskene å utforske fjellområdene. Først sesongbasert for å utnytte ressursene, for senere å slå seg ned permanent i dalene rundt Jotunheimen (Finstad et al. 2011).

De første kjente sporene etter jeger-samlere ved Jotunheimen, er fra Vinstrevatnet og Tyin ca. 7000 f.Kr. (Friis 2021, Lødøen 2003). Det er også funnet spor etter jeger-samlerbosetninger langs flere av de store elvene i Jotunheimen, blant annet Tesse, Bygdin, Vinstervatnet, Nedre Heimdalen, Gjende og Russvatn (Finstad et al. 2011:24, Friis 2021). Ved bosetningene er det funnet tegn på matlaging, fiske, og produksjon av våpen og redskaper. Sporene etter matlaging er skjærbrent stein, kullag og brente bein (Friis 2021, Martens et al. 1967). Dette forteller oss at menneskene i fjellet tilberedte og varmebehandlet maten de jaktet på.

Arkeologiske spor etter jeger-samlerne i Jotunheimen viser at laget ulike våpen og redskaper til jakten selv, slik som skrapere, flekkeredskaper, bor, økser, flintdolker, spydspisser, kniver og piler. De ble laget av lokal kvartsitt, kvarts, bergkrystall, skifer og flint. Etter produksjonen, ble det igjen mye steinavfall i form av avslag og flekker. Bruksspor på noe av det arkeologiske materialet (Friis 2021, Martens et al. 1967), kan tyde på at de ble brukt under jakten, for så å bli tatt med tilbake til lokaliteten. Deretter ble våpnene bearbeidet, skjerpet og gjenbrukt til senere jaktture i fjellet.

Langs Vinstrevatnet ble det etablert mange steinalderlokaliteter fra den mellomste perioden av steinalderen frem til den yngste delen av steinalderen (fra ca. 7500 til 1800 f.kr.). Det

osteologiske materialet fra området forteller oss at de jaktet og spiste ulike typer dyr. De spiste rein, sau eller geit, ørret, bever og fjellrype. Rein sto for det meste av kosten. Det er funnet store mengder arkeologisk materiale av stor variasjon, spesielt redskaper og våpen av stein. Det mest vanlige ved Vinstrevatnet var pilspisser, spydspisser og kniver av skifer. Funnmaterialet gir uttrykk for at jakt og felling av dyr var en svært viktig aktivitet i området. Mennesker som etablerte seg i Jotunheimen, utnyttet fjellets ressurser (Friis 2021). En annen ressurs jegersamlerne benyttet seg av i Jotunheimen, var fiske. Langs Vinstrevatnet er det funnet brente ørretbein ved fire lokaliteter som kan dateres helt tilbake til den mellomste perioden i steinalderen. Det kommer frem av forskning på ørretens DNA, at menneskene i steinalderen sannsynligvis satte ut fisk i fisketomme fjellvann (Mjærum og Wammer 2016). De drev altså aktiv kultivering av fisk. Fisken kan ikke selv vandre opp i Vinstervatn, så hit er den bragt av mennesker. Man ser for seg at dette er gjort for å ha flere bein å stå på, dersom jakten feiler, kan man fiske mens man venter på reinen. De eldste fiskeredskapene funnet i området er derimot fra bronsealderen (Friis 2021). Manglende fiskeredskaper fra steinalderen kan ses i sammenheng med at flertallet av fiskeredskapene under denne tiden var laget av organisk materiale og brytes raskt ned (Mjærum 2016: 56), blant annet tre, hamp og bein. Organisk materiale bevares bedre når de ligger i et gunstige bevaringsforhold, for eksempel i en isbre, blåleire eller et oksygenfattig miljø. Det organiske materialet fra Vinstrevatnet har ikke hatt disse forutsetningene for å kunne bevares godt over tid.

Et annet sted med spor etter steinalderen er områdene langs Tyinvatnet i Vang. Her er det funnet mange steinalderlokaliteter fra eldre til yngre steinalder (8300 til 1800 f.kr). Ved lokalitetene ble det funnet store mengder skiferpiler og prosjektiler av lokal kvartsitt. Det ble også funnet økser datert til eldre steinalder. Kontinuiteten av våpen relatert til jakt og funnet av øksetyper som har en opprinnelse rundt Oslofjorden, gjenspeiler at området har vært et viktig jaktområde under hele steinalderen og at de hadde en form for kontakt med menneskene langs blant annet Oslofjorden, Vestlandet, og Østlandet (Lødøen 2003).

2. 2 - Jakt og fangst av rein

De første jeger-samlerne som utforsket og senere bosatte seg i Jotunheimen under eldre steinalder (ca. 10 000 til 4000 f.kr) brukte spyd, pil og bue for å felle reinen. Reinsjakta var en kollektiv jakt, der samarbeid og kunnskap om reinen var svært viktig for en vellykket jakt. Menneskene sto strategisk plassert på ulike steder i landskapet og jaget dermed reinsdyra til ønsket område. Det gjorde det enklere å komme nært for å felle reinen. Utover i yngre steinalder (4000 til 1800 f.kr) ble pilspissene mer avanserte og de tok i bruk nye materialer, ofte lokale råstoffer som kvartsitt, jaspis og kvarts. Men også elvemusling og bein har blitt brukt som pilspisser. Skifer var et naturlig materiale å bruke, siden det er et materiale som det er stor overflod av i Valdres og Vågå-regionen. Arkeologiske funn fra Vinstrevatnet viser at de produserte store mengder piler av ulike typer og at de ble brukt under jakt (Friis 2021).

Fra starten av yngre steinalder ca. 3800 f.kr, ble fangstanlegg tatt i bruk. Fangstanlegg er ulike jaktkonstruksjoner som består av groper, graver, buestillinger og gjerder. De ble brukt for å fange, lede eller skjule seg for reinen. Men det er først under jernalderen (500 f.kr til 1050 e.kr) at anlegg for massefangst i fjellet blir vanlig og mer omfattende (Jacobsen & Follum 2014:217-222). Jakten intensiveres og ble mer effektiv etter at den øverste samfunnsklassen tar over organiseringen. Skinn og gevir selges til byene, for å så bli omgjort til ulike produkter, for eksempel kammer (Finstad et al. 2011:30-31).

Den mest vanlige fangstmetoden av rein under jern- og middelalderen (1050 e.kr til 1537 e.kr), var fangstgroper. Det er en grop i terrenget, brukt for å fange og felle dyr. Fangstgroper er mer vanlig i lavtliggende skogsterreng og oppmurte graver er vanlig på fjellet. Fangstgroper er groper i bakken gravd ut av jord eller grus, med vegger og gulv av tre. De er alt fra tre til seks meter i diameter fra voll til voll, en til to meter dype og har ofte sperregjerder av tre mellom gropene. De murte fangstgravene er rektangulære kamre av oppmurt stein. De er to meter lange, en meter bred og 1,5 til 2,0 m dype. Ofte hadde de lave ledegjerder inn mot kammeret. Fangstgroper og -graver finner enkeltvis og i lange rekker. De er plassert ved reinens trekkruiter og i trange passasjer (Finstad et al. 2011: 42-44, Jacobsen & Follum 2014:219-221). I Jotunheimen er det blant annet funnet fangstgraver ved Vinstrevatnet, Bygdin og Sjødalen. Fangstgravene står på rekke etter hverandre, med steingjerde og ledegjerder mellom (Martens et al. 1967).

Anlegning av nye fangstanlegg ble i middelalderen regulert i Magnus Lagabøtes landslov (Taranger 1915:157). Den sier noe om hvor tett slike anlegg kunne ligge, og hvem som hadde lov til å lage nye.

Ifølge Finstad (et al. 2011:21) gir lange rekker av dyregraver uttrykk for grensen mellom sommer- og vinterbeite. Plasseringen viser at jegerne utnyttet reinens vandring og trekkmonster gjennom sesongene. Menneskene ved Vinstrevatnet i øst gikk et steg videre gjennom å plassere bosetningene ved reinens krysningspunkt mellom Vinstre og Bjørnhølen. En beliggenhet som ga god oversikt og overblikk over vandrende rein i landskapet (Friis 2021).

Reinsdyr er sky flokkdyr som er raske til å reagere ved uvanlige sanseinntrykk. Dette gjorde at reinen var lett å lede til et ønsket område, for eksempel til en rekke av fangstgraver (Finstad et al. 2011:15). Et annet forhold ved reinens beitemønster som de utnyttet var endringene i sesongene og reinens matpreferanser. Dietten til reinen varierte mellom sommer og vinterbeite. Om sommeren liker reinen å spise et stort mangfold av planter. Det er næringsrike og proteinrike matplanter av høy kvalitet som løvfellende busker, urter, gress, grener fra bjørk og selje. Om vinteren spiser reinen lav (Mårell 2006). Under vinteren vandret reinen til områder med mindre snø og tilgang på lav. Om sommeren vandret de til dalene og fjellet, der de fant gress og urter med mye næring. På varme sommerdager flyktet reinen til områder med snø for å slippe unna plagsomme insekt (Finstad et al. 2011:14-15, 21).

I nærheten av fangstgravene og fangstgropene er det tufter og buer som har en jakt- og fangstfunksjon. Buene ble laget av tilgjengelig materiale som stein, torv, jord og tre. Det er også buer som er lagt ved store steiner, huler eller fjellspring. Buer var et viktig tilholdssted for jegerne, for å oppbevare jaktutstyr og et egnet overnattingsted når de var høyt til fjells (Jacobsen & Follum 2014: 225). Noen ganger felte de så store mengder med rein, at de ikke klarte å bære det ned igjen til jaktbuene. Det gjorde at de ble nødt til å lage kjøttgraver/kjøttgjemmer, for å oppbevare overskuddet. Et kjøttgjemme er naturlige groper i en ansamling av steiner. I kjøttgjemmer plasserte de dyret og la over stein, i påvente av at de fikk fraktet dyret ned igjen til bygda (Finstad et al. 2011:57).

Frem til 1600-tallet hadde jegerne brukt pil, bue og spyd når de jaktet på rein. Nå ble redskapet erstattet av geværet, som gjorde det enklere å jakte og felle flere rein. Den intensive jakten i Jotunheimen førte til at det ble nødvendig med restriksjoner i antallet rein man kunne jakte, per. person. Men jegerne opprettholdt ikke restriksjonene, og jaktet så mye rein de mente de hadde behov for. Utover 1800-tallet ble geværene enda bedre og den intensive jakten fortsatte. Jo

Gjende var en av mange lokale jegere i området som jaktet intensivt. Han var av den oppfatningen at ved å skyte reinsbukkene ble reinstammen bærekraftig over tid. Noe som resulterte i en negativ utvikling (Bitustøyl 2022, Finstad et al. 2011: 12, Henriksen 1977). I 1845 ble det igjen innført begrensinger, for å sikre reinstammen. Jegerne fikk bare felle et visst antall rein og lengden på reinsjakten ble redusert. Under siste halvdel av 1800-tallet ble restriksjonene på villreinjakten bare strengere og strengere. Blant annet ble det forbudt å benytte seg av de eksisterende fangstanleggene, men det hjalp ikke mot den synkende villreinbestanden. I 1919 var det lite villrein igjen, og villreinstammen slo seg sammen med tamreinslagene i Valdres (Bitustøyl 2022, Finstad et al. 2011:11-13).

Samtidig med den intensive jakten av villrein, var det flere private aktører i Filefjell, Vang og Øystre Slidre som startet med tamrein på 1800-tallet. Ifølge Bitustøyl (2022: 26-27) mislyktes mange private aktører med tamreindriften på grunn av manglene kompetanse og dårlig organisering. Denne trenden snudde når de begynte å kjøpe seg rein og lære reindrift fra samene på slutten av 1800-tallet. Opplæringen førte til at samer bosatte seg i området og ble fullverdige medlem av reinslagene.

På starten av 1900-tallet er reindriften i en blomstringstid, med stigende dyretall og nyetablerte reinselskap som kjøpte reinsdyr fra Rørosområdet. Overskuddet gjorde det mulig for reingjeterne å selge produkter av rein til bygda og byene. På starten av 1900-tallet ble de første reinslaget ved Valdresflye, Vinstra og Heimdalen skapt av Heggeli Tamreinselskap og Ivar A. Opdal. Under denne perioden reiste de til ulike steder for å hente rein, både i nærheten og langt unna for eksempel Namdalen, Mosjøen og Enafor i Sverige. Risikoene ved å hente rein langveisfra var mange. Rein gikk tapt på grunn av kulde, store mengder snø, lite mat og rovdyr. Men fordelene var også store, ettersom reinen ikke vandret over til det opprinnelige beiteområde og det var økonomisk lønnsomt å selge produkter fra reinsdyr. Under denne perioden ble det vanlig å ha større avstander mellom sommer og vinterbeite. Når reinen vandret mellom beitene, hadde reinslagene skapt korridorer, for å passere ulike beiteområde uten å miste rein (Bitustøyl 2022).

Vågå reinslag ble etablert i 1942, etter inspirasjon fra nabokommunene Skjåk og Lom. En mulig årsak til den sene etableringen, var at kommunen hadde et forbud mot tamrein frem til 1910. Etter etableringen hadde de store problemer med rovdyr, og mange rein vandret over til Valdres. De fikk hjelp fra tamreinslagene Eidsbugarden og Helge A. Kvame fra Valdres. Når de ble oppløst, fikk Vågå reinslag verdifulle beiteområder. Blant annet Valdresflye som de brukte til samlingspunkt og slakting av rein (Bitustøyl 2022:107-108).

2.3 - Stølsdrift

Stølsdrift innebærer et sesongmessig husdyrhold og bosetning til fjells. Både Gulatingloven og Magnus Lagabøters landslov tyder på at stølsdriften var godt i gang under middelalderen (1050 – 1537 f.kr). I lovene står det at stølsdrift foregår til fjells og at alle som eier en støl skal oppholde seg der under sommeren (Rindal 2024: 199, 219, Robbestad 1952:111). Stølsdriften har sannsynligvis røtter i eldre tradisjoner i bruk av området tilbake til bronsealder. Flere bergkunstlokaliteter i Valdres som sannsynligvis kan dateres til bronsealderen, ligger tilknyttet dagens støler (Innselset 2005:87-88).

Stølsdrifta hadde en tilbakegang på midten av 1300-tallet med befolkningsnedgangen under svartedauden. Stølsdrifta fikk et oppsving under 1600-tallet, når bøndene igjen begynte å ta i bruk beiteområdene i fjellet. Gårdbrukere i fjellkommunene blant annet i Tesse, Tyinkrysset, Nedre Leirdalen, Smådalen, Randsverk og Sjudalen etablerte støler på steder med fruktbar jord, gode beiteområder og tilgang på vann. (Aasgaard 2016:24-25, Engen, Lauritzen & Øvsteng 2000, Hermundstad 1964:180). Stølene var fullseterbruk, som betyr at bøndene og husdyra oppholdt seg på stølen over en lengre periode, ofte over flere sesonger. Under denne perioden produserte de forskjellige animalske produkter, skaffet ekstra fôr til vinteren og sanket ressurser fra utmarka (Jacobsen & Follum 2014:158).

For gårdbrukere ved Jotunheimen, ble stølsdrift en viktig tradisjon for å kunne leve av jordbruket. De eldste stølene som ble etablert var heimstøler, som lå i nærheten av gården. Ekspansjonen i jordbruket på 16 – 1800-tallet, med rydding av nye husmannsplasser nede i bygdene, gjorde at det ble behov for nye beiteområder som enda ikke var tatt i bruk. Derfor ble det etablert mellomstøler og langstøler lengre og lengre unna gården ettersom nye utmarksområder ble tatt i bruk (Folden 1992:67-68). På grunn av de små beiteområdene nede i bygda, ble stølene viktige for husdyrholdet. Ved å etablere flerseterbruk, en heimstøl som de brukte under våren og en langstøl de brukte resten av sesongen (Aasgaard 2016:25, Folden 1992, Hermundstad 1964: 99), hadde dyrene nok mat året rundt.

I Vågå ble det under 1700-tallet vanlig med vintersetring, som ble praktisert blant annet ved stølene Bessheim og Besstrond. Sent om høsten eller tidlig om vinteren tok bonden med seg dyrene opp på stølen. Det var en lang og krevende tur, som gjorde at det ble etablert kvilingsstøler, blant annet ved Randsverk. Dette var støler de oppholdt seg i midtveis, før de ankom heimstølen eller langstølen. Årsakene til vintersetring er mangfoldig. For det første sparte de på fôret, for å redde så mange dyr som mulig frem til våren. I stedet for fôr fikk dyrene grener, lauv, bartre og reinlav. For det andre produserte dyrene store mengder avføring, som de brukte til å gjødsle stølsjordene. Det resulterte i raske og næringsrike beiteområder under våren. Vintersetring var en tradisjon som varte frem til slutten av 1930-tallet (Engen, Lauritzen & Øvsteng 2000: 66-70, Teigum 2004:187).

På 1800-tallet ble det etablert felægre i fjellkommunene. Det gikk ut på at bøndene selv kjøpte store mengder med husdyr eller leide ut store fjellområder til de som ikke hadde støl, for å fete opp dyrene. Det var en lønnsom kjøttproduksjonsnæring, som gjorde at mange startet med dette. I Valdres er det kjent flere felæger fra denne tiden, blant annet Tvindehaugen og Eidsbugarden i Vang. I Vågå var det felæger i Gjende, Russvatnet, Nedre Leirungen og Sjudalen. Dette var store utmarksområder som de leide for å gjete store og små husdyr. Dyrene ble passet av en gjeter som bodde i felæger og stadig gjette dyrene til nye beiteområder. Gjeteren passet på dyrene til slutten av høsten, når dyrene ble gjett tilbake til gårdene eller solgt på et handelsmarked i byen (Aasgaard 2016: 28-29, Engen, Lauritzen & Øvsteng 2000: 56-59, Hermundstad 1954: 83-87, 92, Teigum 2004:368-369).

På slutten av 1800-tallet og starten av 1900-tallet skjedde det store endringer i stølsdriften. Først kom separatoren, som gjorde det enklere for budeia å skille- og lage ulike melkeprodukter. I tillegg sparte de mye tid, siden maskinen var effektiv. Deretter ble det lagt ny og bedre vei til alle støslag. Dette var en garanti for at melkebilen skulle komme seg trygt frem til alle støler og tilbake til meieriet. Med ny vei ble det enklere å komme seg til stølen og frakte ressurser fra fjellet og ned igjen til bygda, eksempel fôr (Engen, Lauritzen & Øvsteng 2000: 62,65). I

Jotunheimen var det fortsatt mange støler i drift frem til etter 2.verdenskrig. Moderniseringene førte til at antallet støler gradvis ble redusert (Aasgaard 2016:30). På grunn av at det ikke i like stor grad var behov for heimstøler, ble de gradvis nedlagt. Deretter ble flere av langstølene lagt ned. Dette ser Hermundstad (1964:106-107) i sammenheng med etableringen av meieriet og veier frem til alle stølslag. Melken som budeiene tidligere lagret og laget produkter av, ble nå hentet av melkebilen og transportert til meieriene for produksjon av melk, fløte, og ost. Til tross for tilbakegangen av stølsdrift i hele landet, har Valdres flest aktive stølsbruk i hele Nord-Europa i dag (Valdres Natur- og Kulturpark 2018:14).

Stølsprosjektet i Øystre Slidre ble gjennomført på starten av 2000-tallet. Formålet med undersøkelsene var å få et overblikk over stølsområdene, finne ut hva som skaper fjellets stølslandskap og bevare stølsbruken. Vinstra var et av flere aktive stølslag i Øystre Slidre. Rapporten viser til at mjølkekyr og geiter beiter langs hele Vinstrevatnet, samt at sau blir sluppet i området. De vandrer langs hele Vinstrevatnet, Bygdin og noen beiter ved Øvre Heimdalsvatnet. Rapporten viser at mellom 5 - 45 % av støslaga er fra før 1900-tallet (Holtan, Hålimoen & Ullring 2004). Flere av de tidligste stølene ved Vinstra er fra 1700-tallet, blant annet Sanddalenstølen og Ukshøvdstølen (Dahle 1984: 8-11). Det tyder på at området er gammelt og fortsatt har en aktiv stølsdrift.

Stølstunene i Øystre Slidre og Vågå lå i klynger, bestående av flere lafta bygninger. Sel, fjøs og løe er vanlige bygninger ved stølstunet. Selet besto av to til tre rom. Rommene besto ofte av et oppholdsrom, melkebua for lagring av melkeprodukter, og en gang. En annen variant er sel inndelt i fjøs, boligdel og bu. Fjøset er en bygning som ble tatt i bruk på 1800-tallet. Bygningen besto som regel av ett rom. I større fjøs, var bygninger inndelt i båser. Noen stølstun hadde også en løe, som er en ettroms bygning til oppbevaring av fôr (Salberg 1990, Sukke 1964:515,519-520, 523-525). Ildhus, vedskjul, stall og naust har vært en del av noen stølstun, spesielt i Vågå (Stensgaard 2020). De hadde behov for flere bygninger, på grunn av at de brukte stølen under flere årstider. Både sommer og vinter. Det resulterte i flere bygninger, med ulike funksjoner.

2. 4 - Sagn og historier

Navnet Jotunheimen er litterært. Geologen Balthazar Mathias Keilhau foreslo i 1823 betegnelsen Jotunfjeldene, en oversettelse av det tyske Riesengebirge. Aasmund Olavsson Vinje brukte navnene Jøtunheimen og Jøtunfjelli første gang i reiseskildringen «Fjellstaven min» fra 1862. Disse navnene baserte han utvilsomt på det mytologiske Jōtunheimr, 'heimen til jotnene', av norrønt jōtunn (se jotun), som fremstilles som enorme, overnaturlige vesener. Navnet Jotunheimen, som på denne måten kan tolkes som 'kjempenes hjem', kom i allmenn bruk først mot slutten av 1800-tallet og de første årene av 1900-tallet (<https://snl.no/Jotunheimen>). Koblingen mot norrøn mytologi er en moderne kreasjon.

I Randsverk er det en kløft ved Sjoa som heter Ridderspranget, etter en historie fra 1200-1300 tallet. Ridderen Sigvat Kvie fra Valdres skal ha tatt en jente ved navn Skårvangssolen fra ridder Ivar Gjesling i Vågå. Historien starter med at Sigvat drepte alle vaktene på gården, satte fyr på gården, tok med seg Skårvangssolen og red bort fra gården. En liten stund etter kom Ivar tilbake til gården og red raskt etter dem. Sigvat og jenta tok en pause i Fugelsætre ved Tesse, med vakthold. Når det begynte å lysne prøvde Ivar å komme seg usett over myra for å ta tilbake jenta. Vakten oppdaget bevegelser i skogen og ga beskjed til Sigvat. Sigvat og jenta red raskt

fra stedet mot Sjudalen, med Ivar like etter. Ivar tok dem igjen ved Ridderspranget. Sigvat gikk av hesten, tok jenta i armene og hoppet over kløfta. Samtidig hopper Ivars vakt Svein, over. Før Svein lander på andre siden, dytter Sigvat han ned i fossen. Ivar og resten av vaktene våget ikke å hoppe over kløften, i fare for å lande eller bli dyttet i fossen. De snudde og red hjem igjen. Sigvat og Skårvangssolen red tilbake til valdres og ble ektefolk (Kleiven 1944: 57-61).

Troen og respekten for de underjordiske står sterkt i stølskulturen. Dette kommer tydelig til uttrykk ved Hødnstølen nedenfor Bitihorn. Her har de underjordiske vært aktive i hele Guri Lykken sin levetid. Hun tok hensyn til haugafolket ved å banke på døren før hun gikk inn og sa ifra når hun helte vann på bakken. En sommer lagde de et nytt fjøs og de la resten av materialene i fjøset. Sendt om høsten reiste de opp igjen for å hente noe de hadde glemt. Da oppdaget de at fjøset hadde blitt flyttet tre meter mot øst. Materialene var på samme sted og grunnmuren av flate steiner, lå ved siden av fjøset. De var sikre på at de underjordiske hadde flyttet fjøset, fordi det lå på feil sted (Møller 2021:120-125).

En annen historie er av Olav Lykken, som var spillemann og bonde. Han var på stølen og spilte fele. Plutselig kom det en vakker hulder inn på stølen og danset etter musikken. Så gikk huldra mot senga hans, da laget han korset tegn og hun forsvant gråtende. Den siste historien er av naboen Tor, som hadde en skremmende opplevelse ved sandhaugen like ovenfor stølen. Det åpnet seg en dør i sandhaugen og det kom ut en gammel kone. Hun sa at Tor kunne få datteren hennes. Da ville han aldri mangle noe i livet. Han ble redd og svarte at han ikke ville gifte seg med datteren til huldra. Til svar fikk han at slekten skal rammes av ulykker i tre til fire slektsledd (Møller 2021:125-126).

2. 5 - Ferdselsveier

De siste 20 årene har det blitt oppdaget stadig flere eldre ferdsselsveier og veifar i Jotunheimen. Veiene knytter Nord-Gudbrandsdalen til Vestlandet. De eldre veifarene er vardet over fjellet, og har vært i bruk over svært lang tid. Daterte gjenstander fra brearkeologisk arbeid viser aktivitet tilbake til jernalder og bronsealder. Fra 200 tallet e.Kr. kan man se at ferdsselen for alvor tar til, da man ser at det er en stor økning av funn i fjellpassene man gikk gjennom. Litt lengre sør, over Filefjell, var det gamle veifar over til Vestlandet – disse ble kalt Saltmann- eller Sildemannsveger. Valdresbygdene var sjølforsynte med det meste, men handla salt og sild fra Vestlandet. Vestlendingene handla i hovedsak jern og produkter fra jakt og fangst i fjellet fra Innlendingene. Vegene over fjellet var godt markert med varder. At ferdsselen tok seg opp samtidig med at utvinninga av jern i Innlandet tok seg opp, er neppe tilfeldig. Det var også stor økonomisk vinning i å ha kontroll på utmarksressursene og kunne drive storstilt handel med blant annet Vestlandsregionen. Man ser lignende tendenser i hele Jotunheimen hvor det var mulig å komme seg mellom øst og vest (Eltun 2023). Det er flere slike vardede ruter i Jotunheimen, men disse er ikke ferdig registrert eller publisert per i dag. I forbindelse med Brearkeologien blir det også registrert nye vardede ruter i fjellet. Flere av disse strekker seg over svært lange avstander mellom øst og vest (Finstad pers med).

Den første kjente og tilrettelagte rideveien i området er kongeveien over Filefjell, som var den viktigste veiforbindelsen mellom øst og vest. Kongevegen erstatta ride- og kløvvegen fra jernalderen, allfarvegen fra middelalderen og postvegen fra 1600-tallet (www.visitkongevegen.no/om-kongevegen).

Menneskene som bodde og brukte fjellområdene, etablerte rideveier og vardede stier mellom bostedene og jaktområdene. Dette var viktig for å orientere seg og å finne frem i landskapet. De store mengdene arkeologisk materiale knyttet til jakt og fangst i fjellet, forteller oss at tidlige jakt og fangstfolk sannsynligvis hadde faste ferdselsruter i og over fjellet. Boplasspor tyder på sesongmessige forflytninger over lang tid. Vi ser også at de ligger i nærheten av reinens trekkruter, og i flaskehalser hvor ferdselen og dyra måtte passere. Det er mulig at noen av stiene opprinnelig relatert til jakt har blitt gjenbrukt i flere tusen år.

Det er noen ferdselsveier fra moderne tid, som er viktig for turismen i Jotunheimen. Den første er vandrerruten fra Gjendesheim til Fondsbu. Det er en gammel ferdselsvei for fangstfolk og turismen som blomstret i Jotunheimen på slutten av 1800-tallet. Ferdselsveier går gjennom kjente fjellstrekninger, kulturminner og langs flere turisthytter; Gjendesheim, Memurubu, Gjendebu, Torfinnsbu, Eidsbugarden og Fondsbu. Landskapet skal ha inspirert flere kjente personer som Jo Gjende, Henrik Ibsen og Edvard Grieg (Den Norske Turistforening 2024). Det er også flere kulturminner langs stiene. Både fra forhistorisk og historisk tid. Dyregraver, buestillinger og bosetningsspor. Dette er enda et tegn på at de eldste stiene fra tiden hvor jakt og fangst var viktig, fortsatt er i bruk i dag.

Frem til slutten av 1800-tallet var det bare jaktstier, rideveier og stølsstier til fjellene i Øystre Slidre og Vågå. En viktig vei som går på østsiden av Jotunheimen er Riksveg 51. Fra Vågå ble veien bygd i 1870-1880 åra av lokale stølseiere, som ville ha vei opp til stølene sine. Veien gikk opp fra Kvitlandet ved Vågåvatnet. Veien fortsetter forbi Lemonsjøen og endte ved Randsverk i 1875. Siden det var stølseierne som brukte veien, fikk de ansvar for å vedlikeholde og fortsette byggingen. I de påfølgende årene ble veien utvidet til Hindsæter i 1880 og Besstrond i 1884. På starten av 1900-tallet tok Ivar Rusnes initiativ til å bygge vei helt frem til Gjendesheim. På 1920-tallet ble veier tatt i bruk av motoriserte kjøretøy, som førte til bomavgift i Randsverk. Veien ble mer trafikkert, noe som fikk positive og negative konsekvenser for lokalbefolkningen i Vågå. Det ble enklere å drive næring og turisme i området, samtidig som mye trafikk gikk hardt utover veien. Det resulterte i stor uenighet om hvem som eide, styrte og vedlikeholdt veien. Saken ble ikke løst før staten tok over ansvaret i 1936 og gjorde veien om til riksvei 51 (Engen, Lauritzen & Øvsteng 2000: 43-47). Riksvei 51 fra Øystre Slidre, ble påbegynt i samme periode. Det ble bygd veg til Bygdin i 1890-åra. Vegen over Valdresflye, ble knyttet sammen med Vågå i 1953 (Hovi 1971, Opdal 1971).

En annen viktig ferdselsvei som går på vestsiden av Jotunheimen, er Sognefjellsvegen 55. Det er en vei som går fra Lom til Gaupne i Luster kommune. Ferdselsveien var opprinnelig en ridevei, som var markert som en vardevei, etablert på 1800-tallet. Det ble laget en vardevei for sommerstid til Opptun over Sognefjellet og en annen vardevei vinterstid fra Herva til Sognefjellet om Høydalen. Vardene består av ledevarder, siktevarder og pekevarder, for at de reisende skulle komme seg trygt over fjellet. Ledevardene som viser hvor man skal gå, var den mest vanlige langs vardeveien (Møyner, Sandodden & Thorstensen 2006: 7,11-12). Dette var en viktig vei fra øst til vest, for å selge og kjøpe ulike produkter som ikke var tilgjengelig i egen region. Gudbrandsdølene solgte smør, ost, lær og tjære, og kjøpte korn og salt fra sogningene. Veien var risikabel å krysse fordi den lå høyt til fjells og de kunne møte røvere ved Fantesteinen, som ranet reisende for alle verdier. I 1930-åra ble flere hundre arbeidsløse ungdommer satt i gang fra hver side av fjellet, for å lage bilvei over Sognefjellet. Veien ble fullført i løpet av noen år og næringslivet blomstret (Lauritzen 2004:6).

2. 6 - Turisme

Fjellområdet som nå heter Jotunheimen ble under første halvdel av 1800-tallet utforsket av geologer, landmålere, botanikere og malere. De utforsket et ukjent fjellområde som de hadde lite kunnskap om. Det var dårlig med husly i fjellområdene for oppdagerne, så de måtte overnatte i tilgjengelige langstoler eller felægge. Botanikeren Christian Smith var en av de første som utforsket og ga allmenheten informasjon om Jotunheimen. Han var på feltarbeid i Vestre Slidre, Øystre Slidre, Vågå og Besshøe i 1813, for å dokumentere plantelivet. Noen år senere i 1820, gjennomførte Baltazar M. Keilhau og Christian P. B. Boeck en ekspedisjon gjennom Jotunheimen. Etter turen lagde Keilhau et kartskille over området og kalte det *Jotun-Fjeldene*. Noen tiår senere i 1861 ble navnet Jotunheimen brukt for første gang av Asmund O. Vinje i fortellingen *Fjöllstaven min* (Aasgaard 2016: 32, 72-73).

I starten var turistene i hovedsak engelske. «Anten er han spikande galen, elder so er han engelskmann» er et ordtak som sier mye om den første fjellturismen i Norge. De lokale så med undring på utlendinger som gikk i fjellet og besteg topper som ren fornøyelse. Reiseskildringen «Tre i Norge ved to av dem» utgitt i 1880 omhandler en reise i Norge der Gjende var målet (Lees 2001). Det er en fornøylig beskrivelse av gjester og lokale. Andre som, Eardley John Blackwell, ble så begeistret at de giftet seg og slo seg ned i området etter at han og en venn var her sommeren 1855.

I 1868 ble «Den Norske Turforeningen» (DNT) etablert, og den første turisthytta i Jotunheimen, Eidsbugarden ble åpnet. De etablerte turisthytter ulike steder i Jotunheimen, lagde og tilrettela for ulike vandreruter i fjellene. Dette skapte en endring i norske turvaner og turismen fikk gradvis sitt gjennombrudd. Fra denne tiden kom det turister til Jotunheimen for å gå DNT-vandreruter, bestige ulike fjelltopper og overnatte på de mange turisthyttene. Bygdefolket fikk en ny næring, fjellturisme (Aasgaard 2016: 80-81). En utfordring med turisthyttene i Jotunheimen, var mangelen på vei som gjorde det vanskelig for turistene å komme helt frem. Men dette snudde når det ble etablert veier langs Jotunheimen og til turisthyttene, gradvis fra slutten av 1800 tallet (se kap. 2.5 - ferdsselsveier).

Gjendesheim ble bygget av DNT i 1878, etter ønske om en turisthytte øverst i Sjødalen. I takt med den voksende turismen i område, ble stedet ombygget og utbygget flere ganger på starten av 1900-tallet. I denne perioden hadde Gjendesheim mange bestyrere, som bidro til å gjøre turisthytta til den mest besøkte DNT-hytta i landet. En annen årsak til den store turistflommen, er Besseggen som har blitt et kjent landemerke både for nordmenn og utenlandske turister. Eggen er også kjent på grunn av tilknytningen til stykket Peer Gynt av Henrik Ibsen. Per skal ha ridd på en rein over Besseggen og falt utfor og ned i vannet. I tillegg trekker området til seg turister på grunn av varierte turmuligheter året rundt og gode fiskevann (Enge, Lauritzen & Øvsteng 2000: 170-177, Lauritzen 1997:30-35).

Bessheim har en lang historie, helt tilbake til de første stølene ble etablert på 1700-tallet. Da turistene begynte å komme til Jotunheimen, tok de blant annet inn på Bessheim, og startet en utvikling der Bessheim gikk fra støl til rendyrket turisthytte. I 1865 overtok Ivar Sandnes og Kari Storvik stølen. Et tiår senere ble den første vandreruten til DNT etablert fra Bessheim til Memurubu. Det tiltrakk seg turister, som søkte husly ved Storvik stølen. Dette gjorde at enkefrue Kari så potensiale i turisme, og det første bygget ment for ren turisme stod ferdig i 1890. I 1948 overtok Kari Storvik og Knut Lund. Endringene på turisthytta og området rundt, gjenspeiler at de ikke ventet på at offentligheten skulle sette i gang. De utførte endringene selv

ved behov, blant annet utvidet og modernisert de bygningene flere ganger og de bygde egen vei og kraftverk i Bessa. Knut brøytet veg og kjørte turistene fra Sjoa stasjon frem til Bessheim, siden turisthytta var avhengig av turister både sommer og vinter for å holde driften i gang. Turistene kom til Bessheim på grunn av de gode turmulighetene uansett vær, og at den hadde en strategisk plassering i fjellet. Populære turer i området var Besshø, Heimdalshø og Nautgardstinden. Helt frem til i dag drives Bessheim av familien Storvik (Enge, Lauritzen & Øvsteng 2000:151-155).

Hindsæter har historie tilbake til 1600-tallet som støl. Fra 1700-tallet ble stedet brukt som overnattingsted for bønder med støler lengre innover Sjodalen. I 1860-åra kom de første turistene for å overnatte. Men det kom ikke store mengder med turister før de fikk kjørevei i 1878. I 1898 ble hotellbygningen bygd der. Hotellet var stort og hadde alt turistene måtte trenge. Men det krevde mye av bestyreren og de ansatte, for å tilfredsstille gjestenes behov for komfort. Oppvarming av vann, oppfyring i alle gjesterom og transport frem til hotellet. Utover på 1900-tallet ble det enklere med etablering av telefonlinje, strøm og moderne fasiliteter. Samtidig hadde turisthytta en vanskelig periode med mange eierutskiftninger på grunn av økonomiske utfordringer. Men dette endret seg når Rolf Strøm tok over i 1980. I dag blir Hindsæter brukt som overnattingssted for turer i Jotunheimen og Sjodalen (Enge, Lauritzen & Øvsteng 2000:157-160).

Besstrond Sæter er en gammel støl fra 1600-tallet, som i 1976 ble gjort om til turisthytte. I 1880 ble stølen byttet av eierne på gården Sygard Storrvik, mot en støl ved Lemonsjøen. Årsaken til kjøpet var at bonden ville ha en støl med nærhet til gode jakt- og fiskeområder. Kona var ikke enig, og derfor besøkte hun aldri stølen. Stølen ble brukt som vinter og sommerstøl for geit og kuer. Sommerbeiting ble praktisert litt lengre enn vinterstøling frem til 1970. Gårdene Sygard Storvik og Bodin ville nå satse på turisme. I den gamle låven lagde de seks rom og drev stedet frem til 1980, da sønnen Ola og kona Elisabeth overtok. Han utvidet med flere gjesterom og skapte utleiehytter. Det ble også etablerte en kro og kafeteria. Stedet ble et populært spisested med gourmetmat for lokalbefolkningen og turister. Fra 1990-tallet ble stedet solgt og overtatt av flere eiere frem til André Sundero og Karola Wenzé tok over (Enge, Lauritzen & Øvsteng 2000:182-187).

Det står igjen flere SEFRAX-registrerte bygninger fra stølene, som forteller om stølsdriften og overgangen til turistvirksomhet.

2. 7 - Krigsminner

Under 2. verdenskrig brukte okkupasjonsmakten Jotunheimen til øvelser. Sporene ser vi i dag som leirer og skytestillinger. I 1942 kom tyske alpetropper til Jotunheimen for å øve på krig i fjellet. Årsaken var at Hitler hadde planlagt et felttog gjennom Kaukasus til det Kaspiske hav, der det var store oljefelt. (Thommessen & Skogheim 2005:180). For å kunne gjennomføre operasjonen, måtte soldatene øve i lignende fjellmiljøer. Soldatene hadde to baser, en ved Gjendesheim og den andre ved Leirungsdalen og Svartdalen. I Maurvangen anla de et amfi og en bru over elven Sjoa (Grøslund 1995:4, Engen, Luritzen & Øvsteng 2000:72). Amfiet er bueformet og består av tre benkerader. Brua er det ingen tegn til i dag.

I Leirungsdalen ved Leirungsåe, lå hovedleirplassen for soldatene. Her teltet 2000 til 3000 tyske soldater, med hester og muldyr. Flere steder langs elven satte de opp telt som nå ses som runde

teltringer av stein (Thommessen & Skogheim 2005:180-181). Teltringene er 5-7m i diameter, har en rund steinlegning i midten på 1-2m og steinvegger fra steinlegningen til åpningen. Steinlegningen i midten viser hvor ovnen stod. Det ble også funnet firkantede tufter med feltovner og steinbelagte veier (Gustafson 1981, Martens 1977). Det er dessuten identifisert teltringer øst for Kalveholotinden, vest for Hestevollåne, øst for Torfinnsdøla, på en morenerygg i Memurudalen og på en flate øst for Rasletind. Ved Rasletind ble det funnet mange teltringer, noen teltplugger av tre, planker og steinmurer med heller. Tegn etter krigsøvelsene er funnet både ved Torfinnssegge, Norde Kalveholotinden og Tjørnholdstinden. Ved de to førstnevnte er det funnet ruiner av oppmurte maskingeværstillinger av stein og tomhylser. Ved Tjørnholdstinden er det funnet brukte og udetonerte bombekastergranater (Thommessen & Skogheim 2005:180-182). Kulturminnene etter krigen viser at de teltet og kriget i hele området mellom innsjøene Bygdin og Gjende, ikke bare i Leirungsdalen.

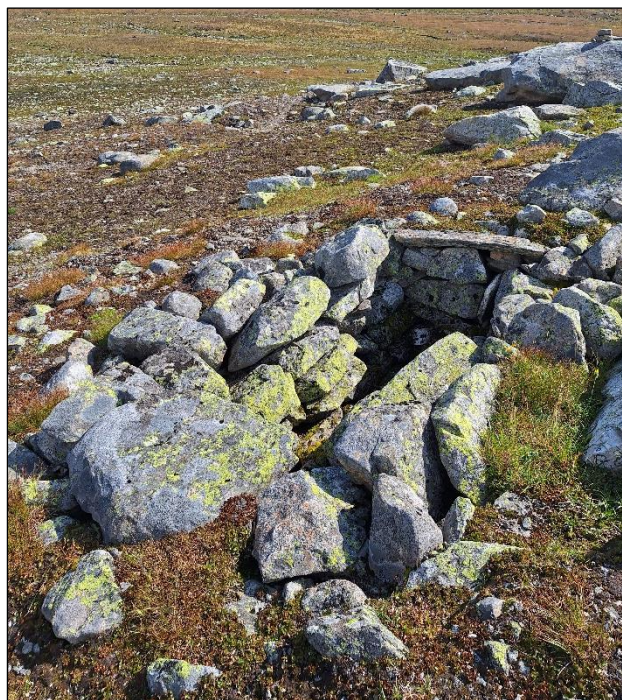
En annen leir som tyskerne brukte i 1942, var ved Bitihorn. På sørsiden av Bitihorn ligger tyskerstigen, som ble brukt av tyskerne under 2.verdenskrig. De brukte området til trening og klatring. I området ble det funnet enmanns tilfluktsrom med hull til våpen, skytestillinger, teltringer og groper brukt som stall til hester og muldyr (Sandodden 2019). I nærheten av Båtskaret, er det også funnet flere stallgroper til dyrene (Thommessen & Skogheim 2005:182).

3. Kulturmiljøene i Jotunheimen

3.1 - Valdresflye

På Valdresflye er det funnet få kulturminner. Det er bare funnet et fangstanlegg for rein og en pil på vestsiden av Valdresflye. På østsiden av Valdresflye er det ikke registrert noen kulturminner fra før. Dette kan ses i sammenheng med en manglende registrering av området. Men fravær av registrerte kulturminner, betyr ikke at området mangler kulturminner.

ID 145825: Nord for fjellet Øystre Fagerdalshøe i Vang, ligger det en fangstlokalitet. Fangstlokaliteten består av fem fangstgraver med ledegjerder fra jernalderen – middelalderen. De er bygd opp av store steiner fra terrenget. Fangstgravene er 1,8 til 2,2 m lange, 1,0 m til 1,6 m brede og 0,7 til 1,2 m dype. Alle fangstgravene har en til to ledegjerder, som er koblet sammen med hverandre. Ledegjerdene er fra 4,4 m til 14,5 m lange. Fangstgravene er i relativt god stand. I noen er det rast inn litt stein.

BILDE 1: DEN ØVERSTE FANGSTGRAVEN ID 145825-2. BYGD OPP AV STORE STEINBLOKKER. FOTO: ELINE RØSSENG.

ID 99674-1: Det er funnet en pilspiss fra jernalder – middelalder, en halvkilometer nord for Fisketjernet. Pilspissen ble funnet av Tore Kleiven, under reinslaktningen på Valdresflye. Han fant den innenfor gjerde til Vågå tamreinslag, der de tok inn reinen for slakt.

3.2 - Leirungsdalen

I Leirungsdalen på nord og sørsiden av elven Leirungsåe er det registrert tre lokaliteter fra 2.verdenskrig, med veier, runde, rektangulære, og firkantete teltringer.

ID 323158: Den første leiren ligger i krysningspunktet der breelven Leirungsbrean og en elv fra sør møtes, for å danne Leirungsåe. Lokaliteten består av syv runde teltringer, en rektangulær teltring og en vei ned mot breelven. De runde teltringene er tre til syv meter i diameter, med åpning mot øst. Et flertall er syv meter i diameter. ID 323158-6 og 323158-7 har tydelige oppmurte teltvegger av stein ca. 1 m høy. ID 323158-3 har et rektangulært steinbelagt ildsted. Den rektangulære teltringen ID 323158-1 er fem m bred og fire m lang. Veien ID 323158-9 er markert av to steinlagte linjer. Strukturen er 29 m lang og to meter bred. Kulturminnene bærer preg av høy slitasje og de har store endringer fra sin opprinnelige tilstand. Tidligere tegninger (Olsson u.å) viser til at teltringene var hele, men nå er strukturene redusert til halvmåner. Tegningene viser også til at veien skal ha startet oppe ved teltringene. Men veien er ikke synlig før et godt stykke unna teltringene. Kulturminnene bærer preg av høy slitasje, fra turister som har campet på stedet.

ID 323170: Den andre leiren ligger på nordsiden av Leirungsåe retning østover, en halv kilometer fra første lokalitet. Lokaliteten består av elleve runde teltringer, tre kvadratiske teltringer og en smal vei til noen av teltringene. De runde teltringene er seks til syv meter i diameter. Noen er utydelige og overgrodd. Andre er synlige og har en 1 m høy teltvegg. De kvadratiske teltringene er synlige og er fire til syv meter i utstrekning. Veien er markert av to linjer av stein. Veien er synlig ved kulturminnene som ligger langs stien. Blant annet ved ID 323170-2 og 323170-3. Kulturminnene ved lokaliteten har lite slitasje og er delvis overgrodd av gress og mose. Derfor ble deler av den opprinnelige veien ikke funnet (Olsson u.å.).

ID 323171: Den tredje lokaliteten ligger på nordsiden av Leirungsåe, 300 m øst for lokalitet 2. Lokaliteten består av ti runde teltringer og tre rektangulære teltringer. Det er plassert tre

BILDE 2: BILDER AV TELTRING ID 323158-8, MED NOEN AV TELTRINGENE I BAKGRUNNEN. FOTO: ELINE RØSSENG.

BILDE 3: BILDE AV VEIEN ID 323158-9 I RETNING MOT LOKALITETEN. FOTO: ELINE RØSSENG.

teltringer nord for stien og ti teltringer sør for stien. Alle teltringene er seks til syv meter i diameter og de har en åpning i sørøstlig retning. Et flertall av dem har ildsted. Ildstedene er runde og er 1,5 m i diameter. I alle utenom ID 323171-2 og 323171-5, er ildstedet koblet til åpningen. Dette gir ildstedet en nøkkelhullform. På ID 323171-8 er det utført hærverk på kulturminnet. Flere av steinene fra åpningen er fjernet og lagt et annet sted. De rektangulære teltringene ligger inntil hverandre, med en skillevegg og er utydelige i terrenget. Teltringene er tre meter brede og fire meter lange. Teltringene er godt bevart og er fortsatt tydelige i terrenget.

Det er andre kulturminner knyttet til krigen i området som ikke er kartfestet. Dette dreier seg blant annet om skytestillinger høyere opp i fjellsidene.

BILDE 4: BILDE AV EN RUNDT TELTRING ID 323170-2 FRA DEN ANDRE LOKALITETEN. MED EN TYDELIG VEGG AV OPPMURT STEIN. FOTO: ELINE RØSSENG.

BILDE 5: ID 323171-4 FRA TREDJE LOKALITET. TELTRING MED ILDSTED I MIDTEN, OG ÅPNING FRA ILDSTED TIL TELTETS YTERKANT FOTO: ELINE RØSSENG.

BILDE 6: ILDSTED FRA LOKALITET 3. TIL VESTRE ET HELT ILDSTED: ID 323171-4 OG TIL HØYRE ET ILDSTED UTSATT FOR HÆRVERK ID 323171-8. FOTO: ELINE RØSSENG.

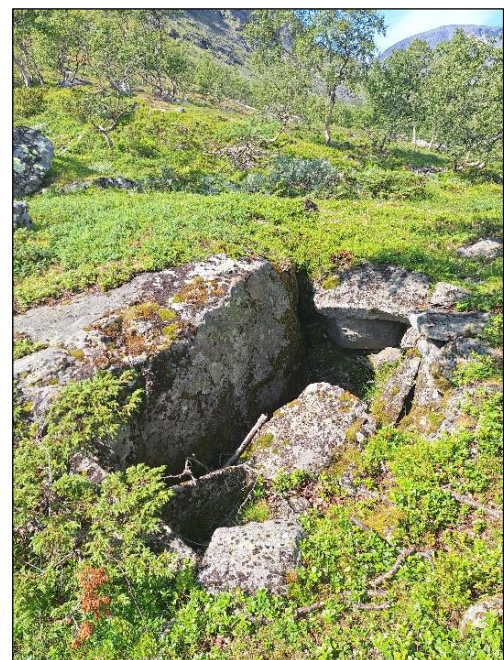
BILDE 7: TO REKTANGULÆRE TELTRINGER ID 323171-11 OG 323171-12, FRA LOKALITET TRE. DE ORANSJE MARKERINGENE VISER OMRISSET AV STRUKTURENE. FOTO: ELINE RØSSENG.

3.3 - Nedre Leirungen

I Nedre Leirungen er det funnet flere ulike kulturminner; fangstgraver, piler, tufter, støler, fiskebu og bosetningsspor fra steinalderen. I tillegg til noen bygninger eldre enn 1850 tallet.

ID 321946-0: Nesten på toppen av Semelhøe er det funnet en pilspiss av jern, fra jernalderen.

ID 225812: Vest for Nedre Leirungen ligger det en fangstlokalitet med fire dyregraver, datert til jernalder-middelalder. De ligger tett og har stengt trekkruken til reinen. Øverst er det et ledegjerde av stein, som er koblet til dyregraven ID 225812-1. Den er 2,5 m lang, 1,1 m bred og 1,9 m dyp. Det er rast inn litt stein. Noen meter nedenfor stien, ligger det en sterkt forfalt dyregrav. Den er 1,4 m bred og 2,0 m lang. Det er rast inn noen stein og er dekket av store mengder einer. Nederst mot vannet ligger det to dyregraver skilt av en stor steinblokk (Finstad et al. 2011:174, Mølmen 1977:147-148). Den øverste ID 225812-2 er 1,8 m lang, 0,9 m bred og 1,2 m dyp. Den nederste ID 225812-3 er litt større, 2,4 m lang, 1,0 m bred og 1,2 m dyp. De er begge dekket av einer og ullvier. I tillegg har falt noen steiner inn i graven.

BILDE 8: DYREGRAV ID 225812-1 FRA NEDRE LEIRUNGEN. FOTO: ELINE RØSSENG.

ID 225807-1: På østsiden av innsjøen Nedre Leirungen ligger det en tuft fra jernalder-middelalder med jakt- og fangst funksjon. Tuften består av store steiner og er sirkelformet. Den er 2,5 m bred og 2,5 m lang. Kulturminnet er synlig og i god tilstand.

ID 225808-1: På østsiden av innsjøen Nedre Leirungen ligger det en oval tuft fra jernalder-middelalder. Kulturminnet er 9,0 m i diameter og 0,5 m dyp. Kulturminnet er heldekket av dvergbjørk og einer, som har gjort strukturen tilnærmet usynlig.

ID 225810-1: På østsiden av innsjøen, inntil en bekk ved Nedre Leirungen ligger det en tuft fra jernalder-middelalder. Tuften er sirkelformet, 3,0 m lang og 2,3 m bred. Store deler av tuften er overgrodd av mose og er ikke lengre synlig.

ID 323037-0: Sør for ID 225810-1 ligger det en rektangulær tuft fra jernalder-middelalder. Steinsettingen er 9,0 m lang og 7,0 m bred. Tuften er i god stand.

ID 112314-1: I det nordøstlige hjørnet av innsjøen Nedre Leirungen ligger en steinalderbosetning. Under Jakob Brekkens registrering i 1966, skal han ha funnet avslag av bergkrystall, noen avslag av kvartsitt og litt kull. Han antar at stedet har blitt brukt som et bosetningsområde en kort stund, før de vandret videre. Den tidligere bosetningen er i all hovedsak ødelagt og tapt, muligens på grunn av at stedet har blitt brukt som parkeringsplass (Martens et al. 1967:41). Noen tiår senere, i 2006, ble det gjennomført registrering i området av Tidemansen (2007:12). Det ble funnet litt kull, ellers var resten av prøvestikkene negative.

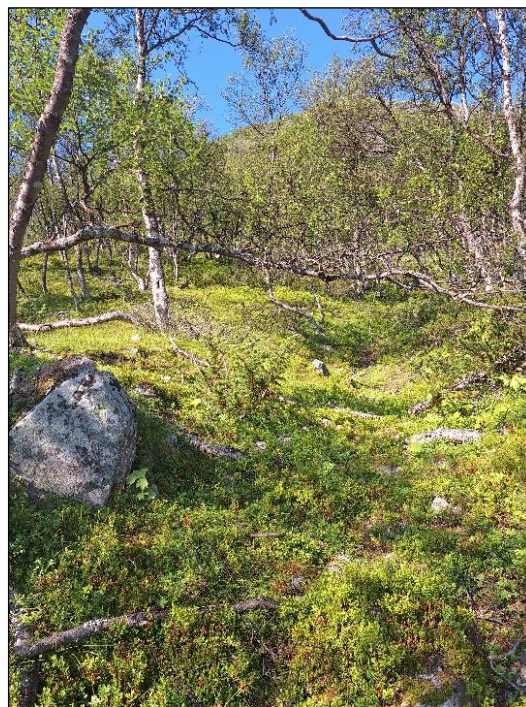
ID 225804-1: I det nordlige stølsområdet av Nedre Leirungen ligger det en stølstuft, mulig fra starten av 1900-tallet. Ifølge Asbjørn Kvarberg er dette den nye fiskebu Kvarberg bygde i 1926. Bua består av noen stein, er 4,0 m lang og 3,7 m bred. I god stand, på grunn av beiting.

ID 225805-1: I det samme området ligger en tuft fra jernalder-middelalder, med bosetningsfunksjon. Tuften er rektangulær, består av noen stein og har et ildsted i det østlige hjørnet. Kulturminnet er 3,5 m langt og 3,3 m bredt. I god stand.

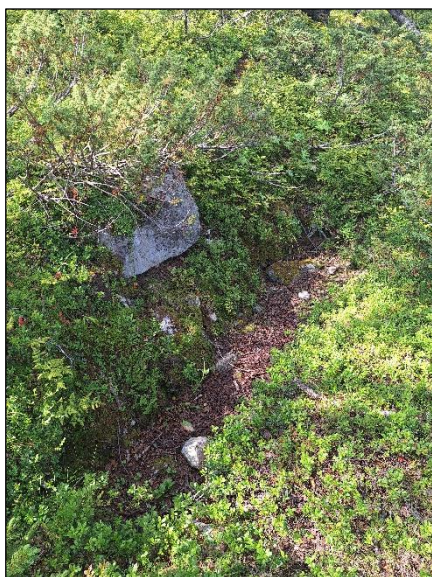
ID 112858-1: I det samme området ligger en synlig tuft mulig fra etterreformatorisk tid. Den ligger på et platå med omkranset stein. Tuften er rektangulær og inndelt inn i to rom. I midten av rommene er det en fordypning av stein. Bygningen er 8,0 m lang, 4,6 m bred og hvert rom er 4,0 m. I det nordlige rommet, er det påvist kull i det sørvestlige hjørnet. Strukturen har et inngangsparti, som er 2,0 m langt og 1,0 m bredt. Ifølge Asbjørn Kvarberg er dette den eldre fiskebua til Kvarberg fra 1639 (Tidemansen 2007:10). Strukturen og inndelingen av bua, kan tyde på bygningen er en eldre støl med flere funksjoner. Tuften er i god stand.

ID 112493: Litt vest for de andre tuftene, er det to stolpehull mulig fra 1800-tallet. Tidemansen (2007:10) hevder at dette er stolper fra innhegningen som ble brukt til felæger. Slekten Kvarberg, skal ha gjettt storfe i området opp mot moderne tid. Nedre Leirungen har gode beiteområder og har hatt et langvarig og viktig felæger tradisjon (Engen, Lauritzen & Øvsteng 2000: 56-59, Martens et al. 1967:40). Nylig undersøkelse av stolpehullet, viser til at den er del av en bygning og ikke et felæger. Bygningen har en uregelmessig form, med et inngangsparti og et synlig stolpehull i det øverste venstre hjørnet. Strukturen på bygninger kan tyde på at det er en støl. Tuften er i god stand.

ID 101573: Øst for Gjendehøe og ovenfor tjernet Kråkehølen, er det en lokalitet fra 2.verdenskrig med 16 tufter, tre groper og en utgravd vei. De utgravde gropene er tre til fire meter lange, en til to meter brede og ligger i midten av lokaliteten. Tuftene omkranser gropene i midten. Tuftene varierer i størrelse fra ca. 4 x 4 m og til 5 x 6m. De er rektangulære, gravd ut i vest, kantene er bygd opp av stein og de har et flatt opphøyd gulv. Leiren er strategisk plassert med utsikt ned mot Gjende og ga god ly mot vinden. I tillegg er det utgravd ut en vei ID 101573-20, som går horisontalt gjennom leiren. De brukte overskuddsmaterialet til å bygge tre meter tykke valler av jord og stein, ved de nærliggende plataene eksempel ID 101573-9. I Tidemansens (2007:5) rapport skriver hun at det kan være spor etter tyskerne, fra 2.verdenskrig. Antallet, den homogene formen på strukturene og plasseringen i landskapet, tyder på at dette er en leir fra 2.verdenskrig.

BILDE 9: DEN UTGRAVDE VEIEN ID 101573-20, OPPOVER MOT GJENDEHØE. FOTO: ELINE RØSSENG.

BILDE 10: TIL VENSTRE BILDE AV GROP ID 101573-8. TIL HØYRE BILDE AV TUFT ID ID 101573-9 MED TYKKE MURER RUNDT STRUKTUREN OG VEIEN LENGST TIL HØYRE PÅ BILDE. FOTO: ELINE RØSSENG.

I Nedre Leirungen er det noen SEFRAK registrerte bygninger eldre enn 1850 tallet. En hytte fra midten av 1600 tallet (**156100943**), et naust (**156101036**) og en fiskebu (**156123927**). I tillegg til en hytte fra midten av 1900-tallet (**140191086**).

3.4 - Gjendeosen

I Gjendeosen på vestsiden av Gjende, er det registrert en lokalitet fra steinalderen, en gravhaug fra jernalderen og noen eldre bygninger.

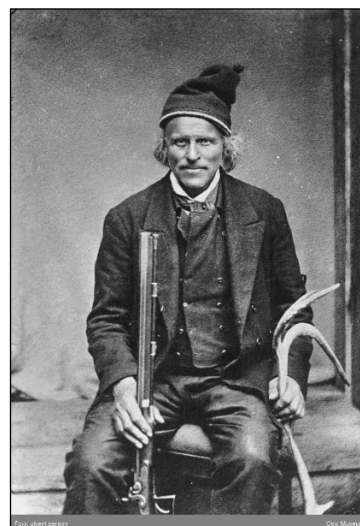
ID 87721-1: På vestsiden av Gjende langs stranden, er det en steinalderlokalitet. Her er det funnet skjørbrønt stein, båtstø av jern, trekull, flintavslag og kvartsittavslag. Det ble gjort to prøvestikk sørvest i lokaliteten, som begge var negative (Aasen 2004). Ingen synlige spor etter bosetningsaktivitet, og man ser en sterk erosjon lengst nord på lokaliteten. Ingen tiltak nødvendig.

ID 87717-1: På holmen nordvest for bua til Jo Gjende, ligger en gravhaug fra jernalderen. Den ovale gravhaugen var opprinnelig 4-5 m og 0,7 m høy. Halve røysen på sørsiden er erodert bort av vannet. Graven består av torv, jord og steiner i bunnen. I toppen av gravhaugen er det en plyndringsgrop (Aasen 2004). Plyndringen ble mest sannsynlig utført på slutten av 1800-tallet av en engelsk dame og Anders Rusnes, bestyrer av Gjendesheim. Hun trengte hjelp, så Rusnes var med som medhjelper. I graven skal de ha funnet våpen og redskaper av jern, og bein. Gjenstandene tok hun med seg tilbake til England (Lumholtz 1926:52). Vibe-Müller har prøvd å etterspore gjenstandene, men de ble ikke funnet (Aasen 2004). Graven har store skader og har behov for restaurering, samt tilrettelegging mot videre ødeleggelse.

BILDE 11: BILDE OVER GRAVHAUG ID 87717-1, MED SKADER PÅ SØRSIDEN. FOTO: ELINE RØSSENG.

På holmen ved siden av graven, er det noen SEFRAX bygninger eldre enn 1850. Et naust (**156102164**), en hytte (**156102156**) og bua til Jo Gjende, etablert 1840 tallet (**156102172**). Det var en enkel jaktbu, som ble brukt under hans jaktturer i Jotunheimen.

BILDE 12: JO GJENDESTUE VED GJENDEOSEN. FOTO: ANDERS BEER WILSE. BILDE 13: JO GJENDE. UKJENT FOTOGRAF.

Jo Gjende var en legendarisk reinsjeger på midten av 1800-tallet, som holdt til på Gjende i Jotunheimen. Han skal ha felt rundt 600 reinsdyr, og lærte mye av gamle fjellmenn og jegere som holdt til i fjellet der han vokste opp. Bua på bildet er ei av to buer Jo satte opp ved Gjende

([https://snl.no/Jo Gjende](https://snl.no/Jo_Gjende)). Bua var ikke Jo sitt permanente bosted. Han kjøpte bruket Bruruste i Heidal, og bodde der til han døde i 1884, 90 år gammel.

3.5 - Russdalen

På nord og sørsiden av elven Russa er det buer og dyregraver. Det er også funnet tufter tilknyttet stølsliv og felæger. Samlet sett gjenspeiler kulturminnene at bosetningssporene var på nordsiden av elven, med noen dyregraver og på sørsiden av elven var det flest dyregraver.

ID 225801-1: Øverst i elven Russa, ligger en heller som i jernalder-middelalder ble brukt av jegere som midlertidig oppholdssted. Helleren består av et overheng ved- og under en stor stein. Det er lagt en oppmurt steinmur med torv, på begge sider av inngangen og lengre inn i helleren. Torva på innsiden, er litt sammenrast. Senere har det blitt lagd en dørterskel og dør av tre, ved inngangspartiet. Døren er fjernet og ligger inni helleren. På baksiden av helleren, mellom to store steiner står det en jøtulovn og på framsiden av hulen er det funnet italiensk kaffe hermetikk fra 1900-tallet. Jakthelleren er god stand.

BILDE 14: JAKTHELLEREN ID 225801-1. BILDE AV INNGANGSPARTIET, MED OPPMURT STEIN PÅ SIDENE. FOTO: ELINE RØSSENG.

ID 125445-1: Oppe i skråningen, nord for Saubue ligger en stølsbu, muligens fra 1800-tallet. Stølsbua har vegger av oppmurt stein og nordsiden ligger inntil en fjellvegg. Den er 3,0 m lang, 2,0 m bred og 1,2 m høy. Strukturen er overgrodd av lupiner og det er falt et tre over bua.

BILDE 15: STØLSBU ID 125445-1 ER OVERGRODD AV LUPINER OG DET HAR FALT OVER EN BJØRK. FOTO: ELINE RØSSENG.

ID 125443-1: 38 m øst for stølsbu ligger det en stølstuft, muligens fra slutten av 1800-tallet. Tufta består av en rektangulær steinsetting og en jordvoll rundt. Strukturen er 3,6 x 3,6 m stor. Det er falt inn noen stein, men er ellers i god stand.

ID 125444-1: Øst for de nevnte konstruksjonene, litt lengre opp i skråningen er det en heller som har vært i bruk fra førreformatorisk tid. Bosetningen består av et overheng med steinsetting i fremkant. Helleren er 5,2 m lang, 2,0 m bred og 1,5 m høy. Helleren tolkes å være et felæger fra 18-1900-tallet på grunn av at den ligger ved siden av store beiteområder. I tillegg ble det funnet en jernkjele og hermetikk. Er i god stand.

BILDE 16: HELLEREN ID 125444-1. FOTO: ELINE RØSSENG.

ID 125430-1: Høyere og lengre øst i landskapet ligger det en dyregrav. Dyregraven er 3,8 m lang, 3,4 m bred og 0,9 m dyp. Den er i god stand.

ID 125442-1: Øst for dyregraven, ligger det en tuft som ikke er datert. Tuften har en kvadratisk jordvoll og vestsiden av strukturen står inntil en stor stein. Tuften er 3,5 x 3,5 m stor. Fra den vestlige muren vokser det et tre, inn i strukturen.

ID 125428-1: Et stykke østover, ligger det en dyregrav. Den er 4,0 m lang, 3,5 m bred og 0,9 m dyp. Den har lik utforming som dyregrav ID 125430-1. Dekket av litt dvergbjørk i den sørlige enden..

ID 125435-1: Enda lengre øst i nærheten av elven ligger det en dyregrav. Dyregraven er 2,9 m lang, 2,0 m bred og 0,6 m dyp. Er overgrodd av einer, ullvier og dvergbjørk.

ID 125438-1: Enda lengre øst mellom to høydedrag ligger det en dyregrav. Den er 3,9 m lang, 3,3 m bred og 0,7 m dyp. Det går et dyretråkk på østsiden av dyregraven, som har resultert i slitasje (se figur 17).

ID 125440-1: Sør for ID 125438-1 på toppen av et berg, ligger en gravrøys. Den ovale røysen er 4,0 m tverrmål og 0,5 m høy. Dekket av einer og grener på NØ siden. I god stand, men trenger vedlikehold for å stoppe veksten til eineren.

ID 125436: 80 m øst for gravrøysen er det en fangstlokalitet fra jernalder-middelalder. Fangstlokaliteten består av to dyregraver ved siden av hverandre. De ligger 18 m fra hverandre. Den vestlige ovale gropen ID 125436-2 er 3,6 m lang, 3,1 m bred og 1,0 m dyp. Den østlige runde gropen ID 125436-1 er 3,5 m lang, 3,5 m bred og 1,2 m dyp. De er begge dekket av litt einer og grener.

BILDE 17: DYREGRAV ID 125438-1, MED DYRETRÅKK. FOTO: ELINE RØSSENG.

3.6 - Hindflyin

På Hindflyin er det registrert et fangstanlegg og en tuft.

ID 225657: På sørsiden av elven Stor-Hinde i skråningen ned mot bygda, ligger en fangstlokalitet fra jernalder-middelalder. Fangstlokaliteten består av fem dyregraver. Dyregravene er plassert skjult i landskapet også de danner en v-form. Dyregravene er 2,0 til 4,4 m lange, 2,8 til 4,5 m brede og 0,9 til 2,4 m dype. Det er alle dekket av einer, ullvier og dvergbjørk.

ID 225660-1: På flaten av Hindflyin nord for elven Stor-Hinde, ligger det en tuft fra jernalder-middelalderen. Tuften ligger inntil en fjellknaus. Strukturen består av en kraftig rektangulær steinmur og en døråpning i øst. Strukturen er 4,0 m lang og 3,5 m bred. Har rast inn noen steiner på østsiden. Er i god stand.

BILDE 18: GRAVRØYS ID 125438-1. FOTO: ELINE RØSSENG

3.7 – Nilsebekken

Nilsebekken består av kulturminner relatert til jakt og fangst av rein. I området er det funnet mange enkeltliggende dyregraver og fangstanlegg av dyregraver. Et stort flertall av dem har ledegjerder. Det skal også være noen kjøttgjemmer* i nærheten. I tillegg er den en bu nedenfor Svartnubben og tuft nederst ved Nilsebekken.

ID 224941-1: På østsiden av fjellet Svartnubben i en avlang fordypning i terrenget, ligger det en oval steinbu brukt til jakt og fangst fra jernalder-middelalder. Steinbua er 2,1 m lang, 1,8 m bred og har en ekstra vegg som er 1,5 m lang. Det har rast inn stein i midten og utsiden av østveggen.

BILDE 19: TUFT ID 225660-1. STEINMUR I FRAMKANT OG FJELLKNAUS I BAKKANT. FOTO: ELINE RØSSENG.

ID 124622-1: På toppen av Nilsebekken nedenfor Svartnubben, ligger det en fangstgrav med ledegjerde fra førreformatorisk tid. Fangstgraven har fire ledegjerder som er to til seks meter lange. Dyregraven er 2,0 m lang, 0,5 m bred og 1,0 m dyp. Noen av ledegjerdene har rast sammen, men er i god stand.

* Kjøttgjemme: I forbindelse med fangstgraver og -groper kan det være anlagt steinsatte groper for oppbevaring av byttet, også kalt kjøttkjellere. På samme måte som det er stor aldersspredning på fangstanleggene kan også alderen på kjøttgjemmene variere. Går også under benevnelsen matgjemme, fastring.

ID124640: Nedenfor dyregraven er det en fangstlokalitet fra førreformatorisk tid. Fangstlokaliteten består av seks dyregraver, med ledegjerder imellom. Alle har fire ledegjerder som leder inn mot dyregraven, unntatt ID 124640-5 og ID 124640-6 som har tre ledegjerder. Ledegjerdene er tre til ti meter lange. Gravene er 2,0 m lange, 0,5 til 1,0 m brede og 0,5 til 1,1 m dype. Ledegjerdene er i god stand, men et flertall av hullene er delvis eller helt rast sammen. Noen har rast sammen naturlig, andre ser ut til å være intensjonelt tildekket.

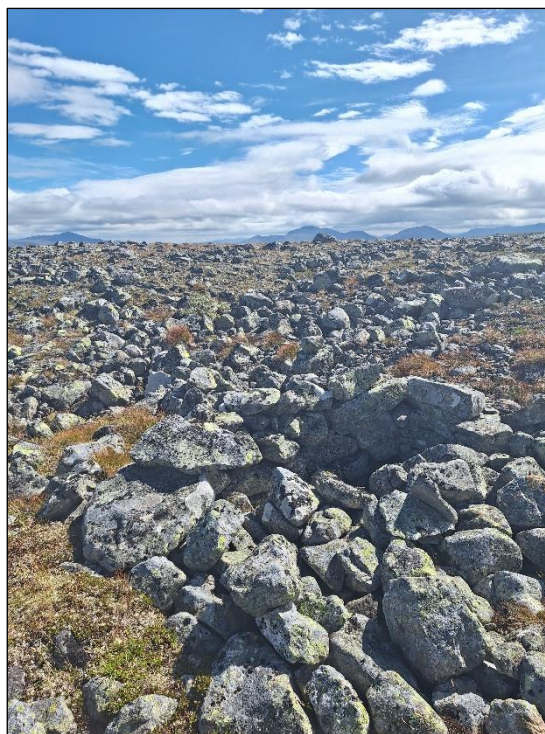
ID 124624-1: Nedenfor fangstanlegget ligger en enkeltliggende dyregrav med ledegjerde. Det går to ledegjerder inn mot dyregraven. Graven er 2,0 m lang, 0,5 m bred og 0,5 m dyp. Det har rast inn noen steiner på østsiden av graven.

ID 124625-1: Like i nærheten ligger en dyregrav med ledegjerder fra førreformatorisk tid. Det går fire ledegjerder inn mot dyregraven. Strukturen er sammenrast og ødelagt.

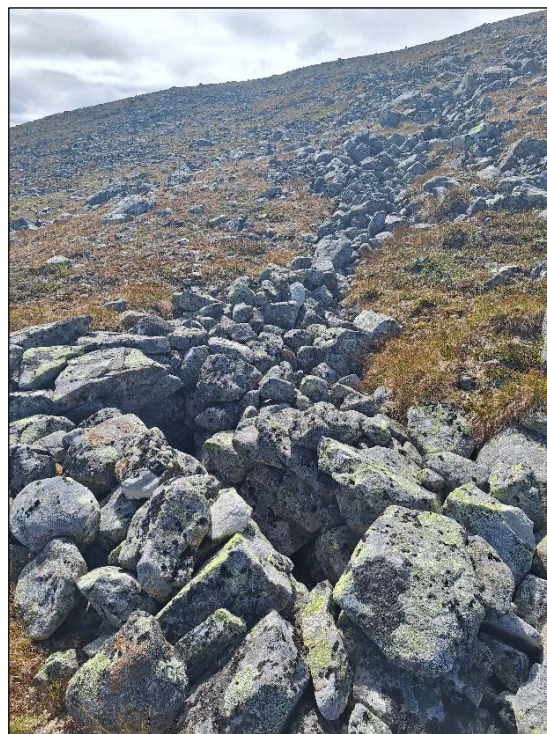
ID 124627-1: Like i nærheten ligger en dyregrav med ledegjerder. Det går tre ledegjerder inn mot dyregraven. Graven er 2,0 m lang, 0,5 m bred og 0,9 m dyp. Ledegjerdene er tre til ti meter lange. Den nordlige veggen har rast litt inn. I god stand, ingen tiltak nødvendig. I nærheten skal det være et kjøttgjemme, der de oppbevarte kjøttet inntil de fikk fraktet det ned fra fjellet. Den ble ikke funnet.

ID 124630-1: Nord for den sistnevnte dyregraven, ligger det en dyregrav med ledegjerder fra førreformatorisk tid. Dyregraven er i god stand, den ene siden ligger inntil fast fjell og den har tre ledegjerder.

ID 124642: Litt lengre øst, ned mot Nilsebekken ligger en fangstlokalitet. Lokaliteten består av seks dyregraver på rekke, med og uten ledegjerder. Dyregravene har en standard størrelse 2,0 m lange, 0,5 m brede og 0,5 m dype. De to øverste dyregravene ID 124642-1 og 124542-2 mangler ledegjerder. De resterende har to til tre ledegjerder, men de er vanskelige å se. Alle dyregravene er i relativt god stand, utenom ID 124642-3, ID124642-5 og ID 124642-6, som er sammenrast og dekket av litt dvergbjørk.

BILDE 20: JAKTBU ID 224941-1. FALT UT STEIN PÅ INNSIDEN OG UTSIDEN. FOTO: ELINE RØSSENG.

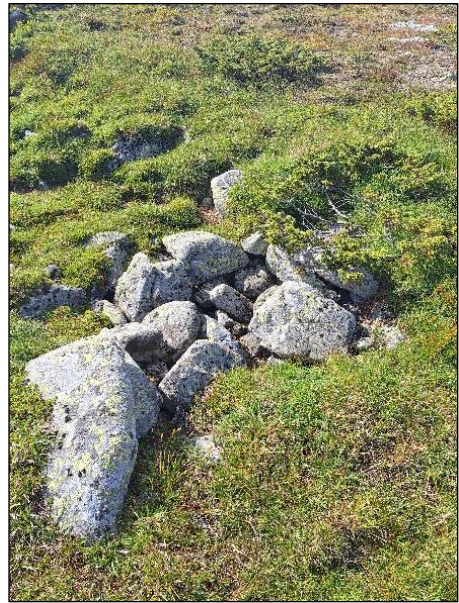
BILDE 21: DYREGRAV 124640-6. I MIDTEN AV BILDET ER DET ET TYDELIG LEDEGJERDE, SOM GÅR OPPOVER FJELLSIDEN. FOTO: ELINE RØSSENG.

ID 124645: Rett nedenfor langs Nilsebekken ligger en fangstlokalitet. Lokalteten består av fem dyregraver, med og uten ledegjerder. De står på ulike steder langs Nilsebekken, uten et tydelig system. Dyregrav ID 124645-2 og 124645-5 har ingen ledegjerder. De resterende har to til fire ledegjerder. ID 124645-1 og 124545-2 er litt sammenrast, Det skal være et kjøttgjemme i nærheten.

ID 124649: Rett nedenfor langs Nilsebekken ligger en fangstlokalitet fra førreformatorisk tid. Lokalteten består av seks dyregraver på rekke, med og uten ledegjerder. Alle mangler ledegjerde, utenom de to nederste dyregravene ID 124649-5 og 124649-6, som har en til to ledegjerder. De er alle helt (se bilde 22) eller delvis sammenrast.

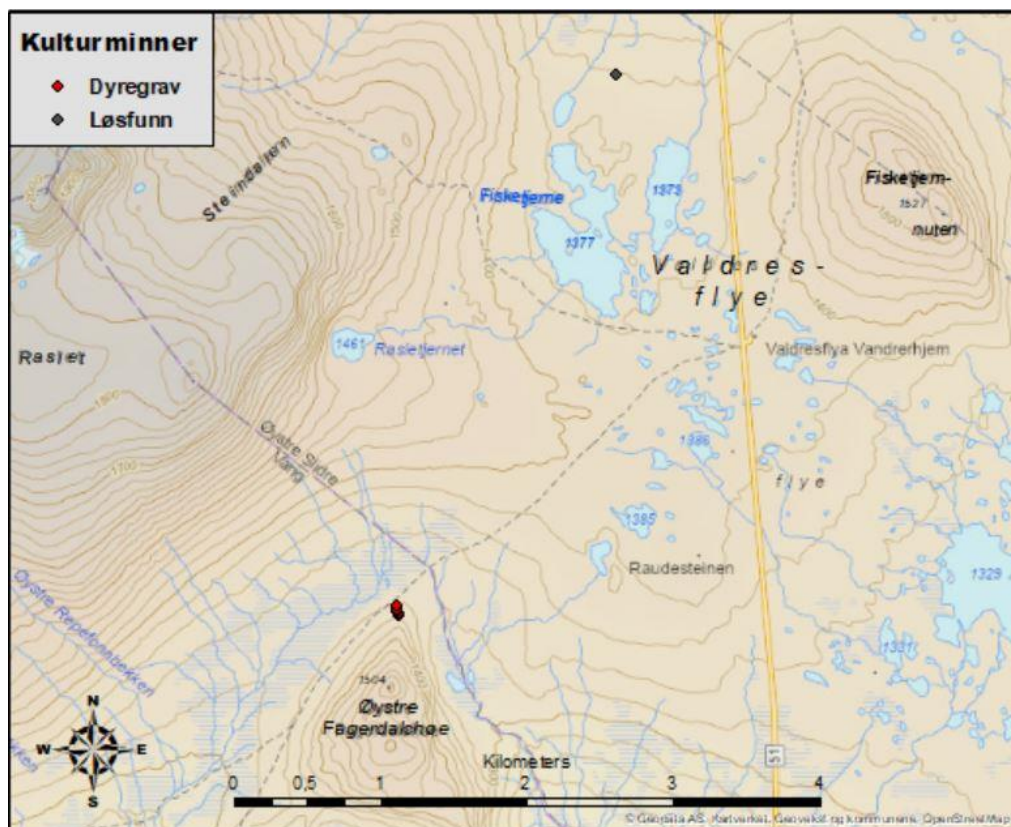
I tillegg er ID 124649-4 og 124649-5 dekket av vier og dvergbjørk.

ID 224942-1: Nederst langs Nilsebekken ved elven Veo, ligger en tuft fra jernalder-middelalder. Tuften består av en voll som er 3,5 m lang, 3,0 m bred, 0,8 høy og med åpning i nord. Tuften er i god stand.

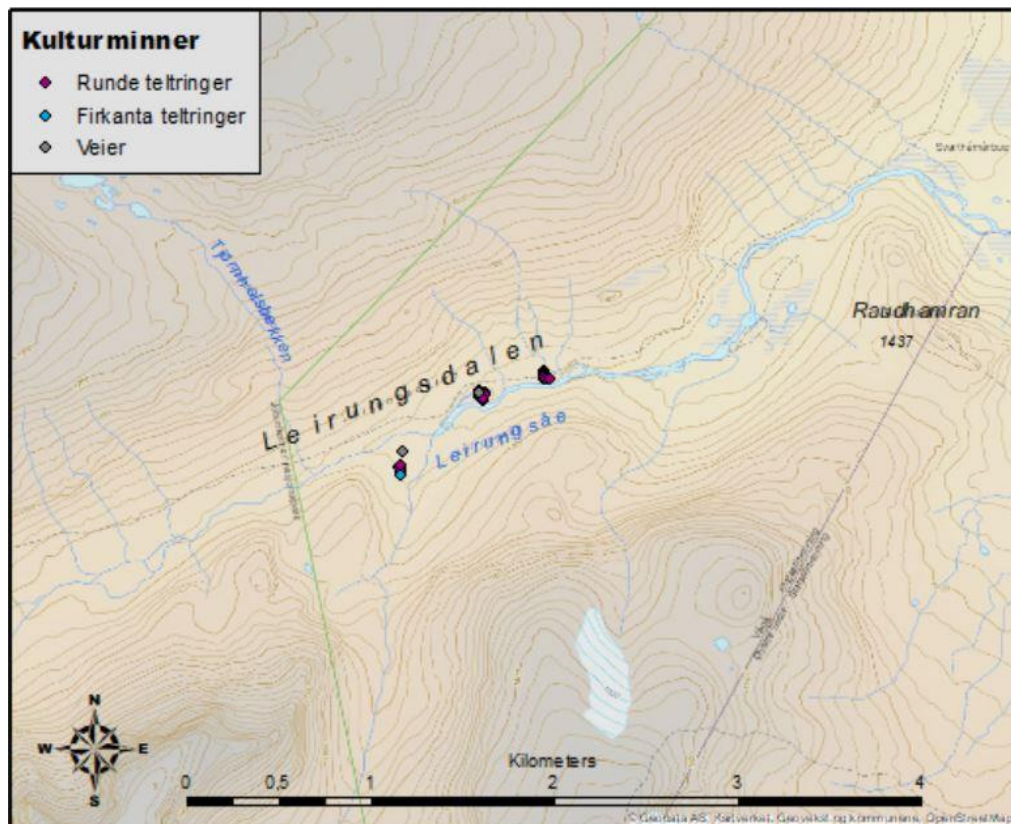

BILDE 22: DYREGRAV 124649-1. EN SAMMENRAST DYREGRAV. FOTO: ELINE RØSSENG.

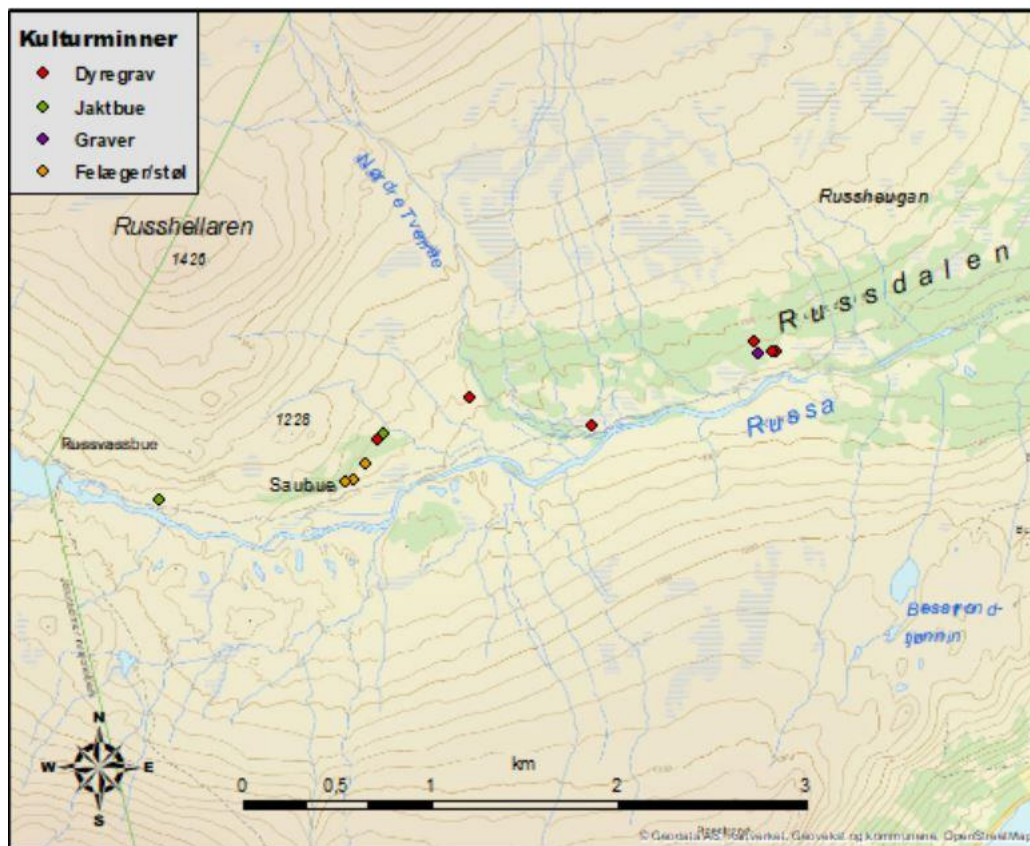
3.8 Kart og tabeller over kulturmiljøene

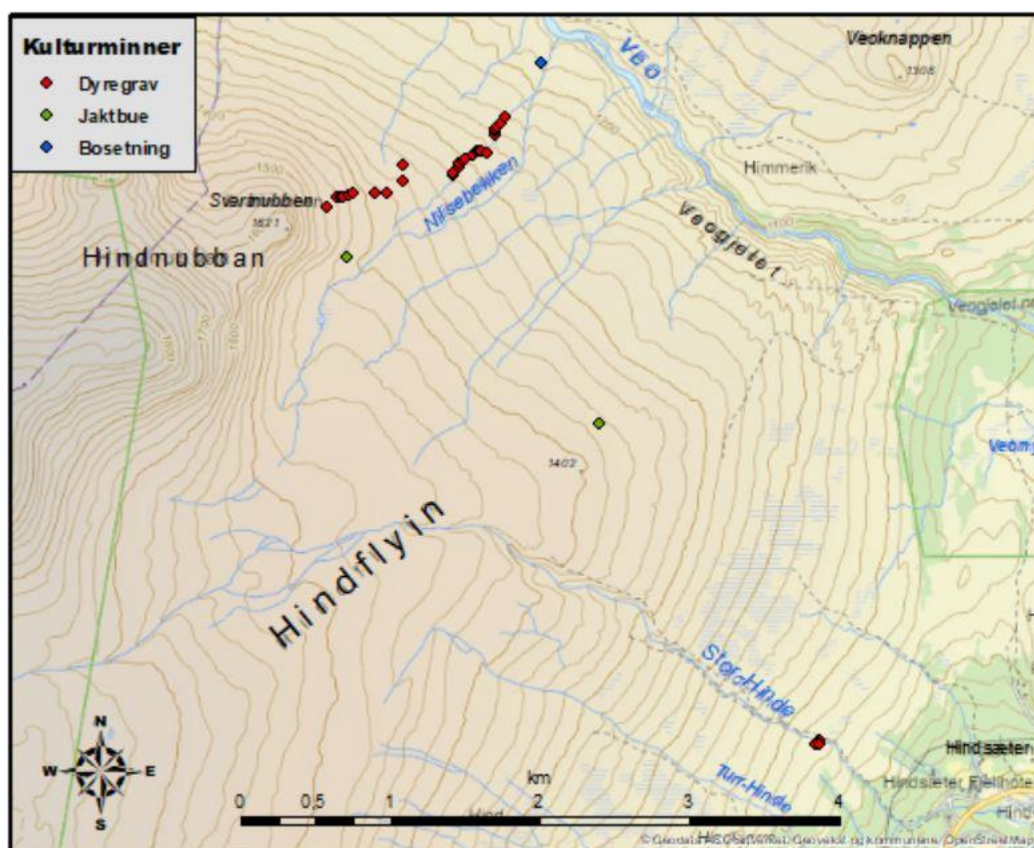
FIGUR 1: KULTURMINNENE VED VALDRESFLYE. DET ER FUNNET DYREGRAVER OG LØSFUNN I OMRADET. KART: ELINE RØSSENG.

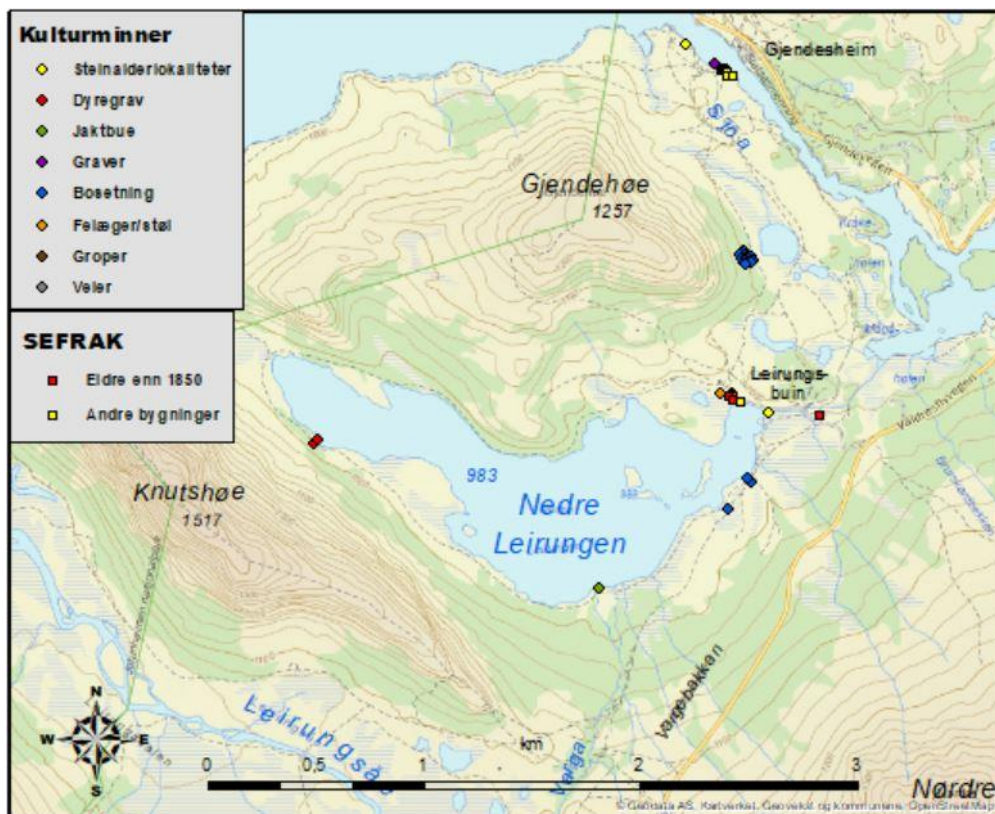
FIGUR 2: KULTURMINNENE VED LEIRUNGSDALEN. DET ER FUNNET RUNDE TELTRINGER, FIRKANTA TELTRINGER OG VEIER FRA 2. VERDENSKRIG. KART: ELINE RØSSENG.

FIGUR 3:
KULTURMINNER VED
RUSSDALEN. DET ER
FUNNET DYREGRAVER,
JAKTBUER, GRAVER,
FELÆGER OG STØLER I
OMRÅDET. KART: ELINE
RØSSENG.

FIGUR 4:
KULTURMINNENE VED
HINDFLYIN OG
NILSEBEKKEN. DET ER
FUNNET DYREGRAVER,
JAKTBUER OG EN
BOSETNING I OMRÅDET.
FOTO: ELINE RØSSENG.

FIGUR 5: KULTURMINNER OG SEFRÅK BYGNINGER VED NEDRE LEIRUNGEN OG GJENDESEN. DET ER FUNNET STEINALDERLOKALITETER, DYREGRAVER, JAKTBUE, GRAVER, ULIKE TYPE BOSETNINGER, STØLER, GROPER OG VEIER I OMRÅDET. KART: ELINE RØSSENG.

I utredningsområdet er det et bredt utvalg av kulturminner fra steinalderen til moderne tid. Det arkeologiske materialet langs innsjøene Nedre Leirungen og Gjende, forteller oss at jeger-samlerne opphold seg der i korte tidsrom før de vandret videre.

Et flertall av kulturminnene er relatert til jakt og fangst av rein, med dateringer fra steinalder og helt frem til jernalder-middelalder. Enkeltliggende dyregraver og dyregraver i større anlegg ble brukt for å jakte rein. I nærheten av fangstlokalitetene har de hatt buer og hellere, som ble brukt som le under jakten.

Forminner	Antall lokaliteter	Antall enkeltminner
Steinalderlokaliteter	2	2
Dyregraver	17	48
Buer til jakt/heller/tuft	5	5
Kjøttgjemme	2	2
Løsfunn		2
Graver	2	2
Bosetnings tuft/bue	7	22
Felæger/støl	5	5
Groper	1	3
Runde teltringer	3	28
Firkanta teltringer	3	7
Veier	3	3
Sum	50	129

TABELL 1:OVERSIKT OVER ALLE FORMINNENE I UTREDNINGOMRÅDET.

I dalene og langs innsjøene var det gode beite- og jaktområder. Det samme beitet ble brukt når støler, buer til jakt og fiske og felagre ble etablert på 1800-1900 tallet. Flere hundre år senere kom tyskerne til høyfjellet mellom Bygdin og Gjende, for å øve på alpekrig. De anla flere leirer ved Leirungsdalen og Langmorkje.

Det er i tillegg uregistrerte kulturminner i området. Dette ser vi ved bruk av LIDAR-skanningsdata. LIDAR-skanning er flybåren laserskanning. Denne skanningen gir en terrengmodell i 3D med eller uten vegetasjon som egner seg svært godt til å analysere, tolke og visualisere forhold på bakken, og dermed også synlige kulturminner i en viss grad, i 3D fra alle vinkler og aspekter som ligger mellom froske- og fugleperspektiv. Innenfor utvidelsesområdet kan vi se blant annet uregistrerte fangstanlegg.

Her kan det være behov for mer registrering etter at området er vernet for å få en full oversikt. Det kan være en fordel når forvaltningsplanen evt. skal revideres.

SEFRAK bygninger	Antall
Hytte	4
Naust	2
Bu til jakt og fiske	4
Sum	10

TABELL 2: OVERSIKT OVER KULTURMINNER KNYTTET TIL FANGST.

Ulike fangstmetoder	Antall
Dyregraver	50
Fangstanlegg (flere dyregraver)	8
Ledegjerder	21
Sum	79

TABELL 3: OVERSIKT OVER DE ULIKE TYPENE SEFRAK-BYGNINGER.

3.9 Kulturminnenes kobling mot Jotunheimen

Kulturminnenes kobling mot Jotunheimen kan grovt deles inn i fire punkter. Hvordan bruken har forandret seg over tid, men stort sett dreid seg rundt de samme temaene.

- Kulturminner som et resultat av tidlige sesongbaserte vandreruter. Dette inkluderer kulturminner som forteller om tidlig bosetning, jakt og fangst i Jotunheimen.
- Kulturminner som vitner om utstrakt ferdsel basert på handel med de samme ressursene – jakt, fiske og fangst. Samt en økende handel av andre ressurser som jern og kleber. Samtidig som jakt, fiske og fangst i fjellet fortsetter også til eget bruk.
- Kulturminner knyttet til en videre utnytting av ressursene i fjellet – som beite til dyrehold og økt setring. Samtidig som handel, jakt, fiske og fangst videreføres.
- Kulturminner knyttet til krigshandlinger, økt turisme, økt og bedre tilrettelagt ferdsel og setring. Bruken av fjellet til jakt, fiske og fangst går ned, mens bruken av fjellet til rekreasjon øker.

I utredningsområdet er det funnet to steinalderlokaliteter ved innsjøene Nedre Leirungen og Gjende. Her er det funnet noen avslag av ulike materialer, som kan tyde på at lokalitetene var oppholdssteder de brukte en kort stund før de vandret videre. I motsetning er det funnet store mengder med arkeologiske materiale ved Vinstre, Tesse og Tyin (Finstad et al. 2011, Friis 2021, Lødøen 2003, Martens et al. 1967), som gir uttrykk for at de bodde og oppholdt seg der over lengre tid, og jaktet på ressursene i området, spesielt rein. En ting lokalitetene har til felles er at de er funnet ved større innsjøer. Dette er innfallsporten til gode jaktområder i Jotunheimen (Finstad et al. 2011:24). Noe som kan forklare hvorfor de slo seg ned ved innsjøene.

I området er det mange kulturminner knyttet til jakt på rein, slik som fangstgraver og buer. Det er funnet buer ved Nedre Leirungen, Russdalen, Hindflyin og Nilsebekken. Dyregraver er funnet ved Nedre Leirungen og Russdalen. Flere dyregraver på rekke er funnet ved Valdresflye, Hindflyin, Nilsebekken og Russdalen. Det er Dette viser at området har vært viktig for jakt på rein fra steinalderen og helt opp i jernalder og middelalder. Det er ikke registrert buestillinger eller spor av jakt på fonner innenfor området, men det er sannsynlig at det er slike her. Buestillinger er lave steinmurer som jegeren kunne gjemme seg bak til reinen var på skuddhold. De er plassert på gunstige steder i landskapet, blant annet ved kanten av fonner. Reinen trekker ofte opp på snø og is om sommeren for å komme unna insekter og for å kjøle seg ned. På disse fonnene kan det finnes pilspisser og andre løsfunn knyttet til jakt og ferdsel.

Kulturminnene knyttet til reinsjakt er det vanligste kulturminnet i Jotunheimen. Men det er noen forskjeller i fangstmetoder, mellom de ulike områder i Jotunheimen (Finstad et al. 2011). Ved fjellet Kvittingskjølen brukte de mange forskjellige metoder, men buestillinger og dyregraver var det mest vanlige. Nede ved Sjødalen, Veodalen og Russdalen var dyregraver mest vanlig. Det lengste sammenhengende fangstanlegget i Jotunheimen ligger i Veodalen mellom Nautgardsmillom og Heranoshøe. Jevnt over ser det ut til at buene i alle områdene ble anlagt langs elvene, ved- innsjøene og breene, i nærheten av dyregravene.

Det er en gravhaug ved Russdalen og en ved Gjende fra jernalderen i utredningsområdet. Gravhaugene er ovale, laget av jord og stein (Aasen 2004). I Jotunheimen er det kjente graver ved Nedre Veodalen, Liaberget, Elgsløyfti, Gråvåhø nord og Fosstulmyri. I tillegg er det funnet graver i Griningsdalen og ved Vinstrevatnet, alle datert til yngre jernalder. I Griningsdalen ble det funnet en fangstmarkgrav med fullt jaktutstyr og en kvinnespenne. Graven er tolket til å ha tilhørt en kvinne, som jaktet i området (Engen, Lauritzen & Øvsteng 2000:21). Ved Vinstrevatnet er det funnet en fangstmarkgrav med fullt jaktutstyr og mulig kvinnegrav (Friis 2021:206-209). De er alle plassert ved eller i nærheten av fangstlokaliteter for rein og/eller ved vann. Gravene i fjellet forteller oss at menneskene som ble begravd i fjellet under jernalderen og middelalderen var jegere, men også at de hadde opphold her. De ble sannsynligvis begravd der de hadde bodd.

Gravfunnene og det øvrige arkeologiske materialet peker på den utstrakte bruken av fjellområdene. Ferdselen, og handelen som et resultat av ferdselen – viser hvilken rikdom det har vært å kunne ha kontroll over ressursene i utmarka. Dette speiler seg i det arkeologiske materialet, som viser rike og godt utstyrte graver. Både i bygda og på fjellet. De vardede rutene mellom øst og vest, bygd og grend i fjellet, var gull verdt. De tidlige rutene som oppsto basert på sesongforflytninger, baserte seg også på reinens vandreruter i fjellet. Disse rutene ble holdt i hevd over svært lang tid. Flere av dem sannsynligvis frem til i dag.

I Nedre Leirungen og Russdalen er det funnet tufter, fiskebuer, naust og felægge, som ble etablert i områder med gode beiteområder og langs innsjøer høyt til fjells. I Jotunheimen er det noen stølslag vest for Tesse, Visdalen, Leirdalen, Smådalen og Utladalen (Aasgaard 2016:25). Det eneste felæger som er registrert i Askeladden fra før er bråtebuen nord for Gråvåhø. Tufter og buer høyt til fjells kan være knyttet både til jakt og fangst og til støling og fedrift. Noen tufter, buer og hellere kan være brukt over lenger tid og kan ha startet som husly i forbindelse med jakt og være gjenbrukt for eksempel til andre aktiviteter seinere. Gjeterne var avhengig av buer langs beiteruta for overnatting ved fedrift (Jacobsen & Follum 2014:225). Området ved Leirungsdalen, Gjende, Russdalen, Sjødalen og Tesse har vært viktige felægge og stølsområde

fra gammel av (Engen, Lauritzen & Øvsteng 2000). De SEFRAK-registrerte bygningene før 1900-tallet, viser til at det er eldre støler, fjøs og stall i området. I tillegg er det sannsynlig at noen av tuftene og steinbuene i området er spor etter felæger og støler. For å finne ut mer om dette, er det nødvendig med grundige undersøkelser og utgravninger av kulturminnene det gjelder.

4. Kulturminnevern

4.1 Hvordan blir kulturminnene ivaretatt med dagens verneforskrift?

Kulturminnene blir godt ivaretatt gjennom verneforskriften for Jotunheimen nasjonalpark. Forskriften bygger på naturmangfoldloven og kulturminneloven, og kulturminnene får dermed et sterkere vern enn om de bare er vernet etter kulturminneloven. Når det gjelder den eksisterende forskriften, kan den trygt videreføres, med mindre kommentarer.

De viktigste formelle virkemidlene for å ivareta kulturminner er fredning gjennom kulturminneloven og vern gjennom plan- og bygningsloven. Dessuten åpner naturmangfoldloven for at kulturminner kan gis en særskilt beskyttelse i verneområdene (Veileder M420:9). Det er viktig å huske på at kulturminneloven med forskrift også gjelder i verneområdene. Det gjør at noen av tiltakene forvaltningsstyremaktene kan gi tillatelse til, også krever tillatelse fra kulturminnemyndigheten.

Formålet med verneforskrift er å ta vare på et landskap med egenart og uten store naturinngrep, i tillegg til å ta vare på kulturminner (Jotunheimen nasjonalpark forskrift § 1). Å ta vare på kulturminner er skrevet inn som en del av formålet. Det er positivt at kulturminner er nevnt under formålet med nasjonalparken. Dette bidrar til å ta vare på kulturminnene, men er lite spesifikt på hvilke typer kulturminner som skal beskyttes og ivaretas. Ifølge naturmangfoldloven §34, skal forskriften angi hvilke kulturverdier den skal ivareta. Kulturminner med kulturverdi, er det som skaper landskapets særpreg (Miljødirektoratet & Riksantikvaren 2015:13) og skiller området fra andre steder i Norge. Kulturverdi er kulturminner som er verdifulle på grunn av kunnskap, opplevelse og bruksverdi (Riksantikvaren 2013).

Kulturminnene fra andre verdenskrig kan oppleves provoserende og er mer utsatt for intensjonell skade enn andre kulturminner. Lokalitetene i Leirungsdalen er i dag vanskelig tilgjengelig, med tanke på at det ikke går en merket tursti i området. Det er likevel dratt opp stein i minst en av teltringene. Dersom utvidelsen av nasjonalparken vil medføre økt ferdsel i dette området, så må man ta grep for å sikre disse kulturminnene. Dette er spesielt viktig dersom det blir merket stier i området. Kulturminner som verken er freda, verna etter plan- og bygningsloven eller verneverdige, har ingen særskilt beskyttelse i verneområder. Det faktum at de ligger innenfor grensene til verneområdet vil likevel innebære at kulturminnene får ligge i fred. Det kan være hensiktsmessig å omtale krigsminnene spesifikt i forskriften. Vi ser det ikke som hensiktsmessig å nevne andre typer kulturminner spesielt, men alle typer kulturminner bør være med i formålet.

Verneforskriften for Jotunheimen sier at løse kulturminner ikke skal flyttes eller fjernes. Løse kulturminner som har et vern etter kulturminneloven, skal uansett ikke røres. Arkeologisk materiale som smelter frem fra fonner og breer er et eksempel på løse kulturminner. Dersom

en finner gjenstander fra før 1537, samiske kulturminner/gjenstander fra 1917 eller eldre og mynter fra før 1650 skal disse leveres regional kulturminneforvaltning eller nærmeste politimyndighet (Veileder M420:16). Det er fint om dette hensynet videreføres.

Metallsøking har blitt en svært populær hobby. Søking med metalledetektor er ikke tillatt på eller rett i nærheten av automatisk fredete kulturminner etter kulturminneloven. Det finnes ikke et generelt forbud mot metallsøking. Ved utslag vil det graves i bakken og man kan komme i fare for å grave ned i bevarte arkeologiske kontekster. Graving er som hovedregel er forbudt i verneområdene (Veileder M420:38). Samtidig er vi usikre på om denne typen graving dekkes av forskriften. Eventuelle gjenstander som blir funnet med detektor behandles som løse kulturminner. Temaet bør omtales i forvaltningsplanen.

Forskriften åpner for at det kan gis tillatelse til istandsetting, vedlikehold og skjøtsel av kulturminner. Dette bør videreføres.

Jotunheimen nasjonalpark forskrift § 1.3 omtaler også at ombygging, utviding og nybygg skal skje i samsvar med lokal byggeskikk når det gjelder utforming, farger, materialbruk og tilpasning til landskapet. Det står også i §1.2a. at Vedlikehold skal skje i samsvar med lokal byggeskikk og tilpasset landskapet. Vi ber om at disse punktene videreføres. Slike tiltak skal også oversendes til forvaltningsmyndighetene da det anbefales at saker behandles etter verneforskriften og kulturminneloven først, før de får tillatelse etter plan- og bygningsloven (Veileder M420:35).

Paragrafen om omlegging og/eller fjerning av stier av hensyn til naturmiljøet og kulturminner i gjeldende forskrift bør videreføres. Det samme med paragrafen som stadfester at ferdsel skal skje varsomt og ta hensyn til vegetasjon, dyreliv og kulturminner.

Denne rapporten viser hvilke kulturminner vi kjenner til i forkant av utvidelsen, men det er en kjensgjerning at mye av registreringen av kulturminner er mangelfull. Det gjelder alle typer kulturminner. Det kan derfor være ønskelig med mer registrering av kulturminner etter at området er vernet. Dette vil bidra til en bedre forvaltning i lengden.

4.2 Formidling og tilrettelegging av kulturminner

Kulturminner er en viktig kilde til kunnskap og gir en forståelse av fortiden. De forteller historier om menneskets liv, kultur, tradisjoner, religion, hverdagsliv, samfunn og bruk av landskapet. Kulturminnene gir uttrykk for et særpreget kulturlandskap med egenart (Jotunheimen nasjonalpark forskrift § 1) og gjenspeiler menneskets bruk av fjellets ressurser. Ved å gi allmenheten kunnskap om fortiden, gjøres den lett tilgjengelig og vekker deres interesse for kulturminner. Får befolkningen en god opplevelse av og en større forståelse for kulturminner, blir de også mer opptatt av å ta vare på vår felles kulturarv. Kulturminner er en ressurs for nålevende og fremtidige generasjoner.

Kunnskap resulterer i at kulturminnene blir skånet for ubevisste og intensjonelle skader, som blir utført i vanvare på grunn av manglende kjennskap til kulturminner (Riksantikvaren 2015:9). Formidling av kulturminner blir derfor et tiltak som er med på å beskytte og ivareta forminnene. God kunnskap om kulturminner vil styrke en kunnskapsbasert og strategisk besøksforvaltning. Det bidrar til en mer forsvarlig kanalisering av ferdsel og tilrettelegging for raste- og teltplasser

innenfor verneområdet, og man unngår i større grad at ferdsel og turisme fører til skade på sårbare kulturminner og kulturmiljø. Forvaltningsmyndigheten har ansvar for besøksforvaltningen. Kulturminneforvaltningen bør involveres når kulturminner inngår i arbeidet (Veileder M420:43).

Formidling og tilretteleggingen i utredningsområdet kan ofte føre til mer trafikk og slitasje ved kulturminnene, men det kan likevel være riktig å tilrettelegge noen kulturminner.

I utredningsområdet er det flere kulturminner som egner seg til formidling. Kulturminnene kan formidles gjennom skilting, oppmerking av stier til kulturminner, og guida fjellturer. Det er nedenfor nevnt noen forslag til lokaliteter med formidlingspotensiale..

Fangstanlegget ved Nedre Leirungen kan skiltes og det kan merkes sti forbi. Turen ved Nedre Leirungen er allerede beskrevet som et turmål i boka «Jotunheimen: Historien, maten, turene (Finstad 2011). Stien er vanskelig å gå da området er gjengrodd. Litt økt ferdsel i området, kan senke tempoet på gjengroingen.

Leirene fra andre verdenskrig og kulturminnene knyttet til dem, er utsatte kulturminner, men forteller en spennende historie. Leiren Gjendehøe kan kanskje tilrettelegges for å lede trafikk hit framfor inn i Leirungsdalen. Det er allerede en godt oppmerket sti fra Nedre Leirungen til Gjendeosen, som går rett nedenfor lokaliteten. Stedet har stort formidlingspotensiale og det er en ukjent del av Jotunheimens krigshistorie, som flere av lokalbefolkningen vil ha interesse for å vite mer om.

De tre lokalitetene knyttet til andre verdenskrig i Leirungsdalen er innbydende steder å sette opp teltet sitt, men det anbefales at folk ikke bruker plassene til det. Det er fort gjort å løfte på steiner for å legge på f.eks. teltduker. Det bør diskuteres hvorvidt det er best å ikke tilrettelegge eller å tilrettelegge disse tre lokalitetene. Utvidelsen av nasjonalparken vil trolig føre til mer interesse for å gå her.

I Russdalen er det et felæger, et stølsområde ved Saubue og en tuft, som forteller om områdets mangfoldige utnyttelse av utmarksressurser i fjellet. Det kan tilrettelegges for turer gjennom Russdalen ned til Bessheim Fjellstue.

Nilsebekken er et annet formidlings område, med ulike fangstinnretninger for rein. Anlegget kan ha potensial for tilrettelegging, men det ser ut som det går på tvers av interesser knyttet til tamreinen.

Generelle tiltak for å hindre slitasje på kulturminner er å ikke merke stier som enten går nært eller delvis over kulturminner. Her er det muligheter for å merke nye stier som tar folk utenom de mest sårbare kulturminnene. Ett eksempel er stien ved Leirungsdalen. For noen verneområder kan det være aktuelt å kartlegge gamle stier/ferdselsveier eller vurdere istandsetting for fortsatt eller ny bruk. Det er viktig å huske på at istandsetting av en sti er søknadspliktig etter verneforskriften. Det gjelder ikke for vedlikehold av samme standard. Her må arbeidet gjennomføres i samarbeid med regional kulturminneforvaltning og eventuelt grunneier (Veileder M420:37-38).

I en rapport fra NIKU angående konsekvensutredning verneplan for Ormtjernskampen – Skaget i gamle Oppland, ble det nevnt at en etablering av et verneområde kan redusere inngrepene innenfor vernegrensene, men kan også medføre økt press på randområdene for vernet. Det er

en problemstilling man må være oppmerksom på i den videre utviklingen av randområdene (Narmo m.fl. 2008:108).

4.3 Restaurering, skjøtsel og vedlikehold av kulturminner

For enkelte kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap kreves det aktiv skjøtsel for å ivareta verneverdiene. Det er viktig at det i slike tilfeller åpnes for skjøtsels- og tilretteleggingstiltak i bestemmelser gitt i samsvar med naturmangfoldloven § 47. I mange verneområder er skjøtsel av kulturminner søknadspliktig etter verneforskriften. Skjøtsel og vedlikehold av kulturminner skal skje etter kulturminnefaglige retningslinjer (Veileder M420:39). Tiltakene bør vurderes konkret i hver enkelt sak, men kan også drøftes generelt i forvaltningsplanen. Det vil generelt ikke være nødvendig med aktiv skjøtsel av flere av disse kulturminnene, særlig gjelder dette de automatisk fredete kulturminnene, men det kan være behov for tilsyn med tanke på hærverk.

I den eksisterende forskriften om Jotunheimen nasjonalpark står det under § 4.2 at forvaltningsstyresmakta kan gi tillatelse til istandsetting, vedlikehold og skjøtsel av kulturminnene.

Det kan være aktuelt å åpne opp for undersøkelser av automatisk fredete kulturminner i verneområdet – fra mindre undersøkelser til full utgraving. I slike tilfeller må tillatelse innhentes fra både forvaltningsmyndigheten og kulturminneforvaltningen (fylkeskommunen) (Veileder M420:38).

Omfanget av skadene og en vurdering av kulturminnets verdi vil måtte ligge til grunn for om en istandsetting er det rette tiltaket. I dette tilfellet kan man si at gravminnet ved Gjendeosen (ID 87717-1) kvalifiserer til en istandsetting – utført av fagfolk og riktig kompetanse. Eventuelt kan også kulturminnet graves ut for å sikre kunnskapsgrunnlaget.

Naturmangfoldloven § 47 gir forvaltningsmyndigheten adgang til å foreta skjøtsel av verneområder. Skjøtsel kan omfatte tiltak for å opprettholde eller oppnå den natur- eller kulturtilstanden som er formålet med vernet.

Bestemmelsen gir også forvaltningsmyndigheten adgang til skjøtsel av kulturminner i verneområder dersom kulturminner er en del av formålet med vernet. Skjøtsel som omfattes av § 47 kan gjennomføres uten samtykke fra grunneier/eier og uten at det fattes vedtak etter verneforskriften. Grunneier skal likevel varsles om skjøtselen og om mulig kan det være aktuelt å inngå avtale med grunneier om å gjennomføre skjøtselstiltak. Det forutsetter at grunneier har nødvendig kompetanse til å kunne gjennomføre skjøtselstiltaket. Dersom skjøtselen medfører inngrep i freda kulturminner, kreves tillatelse fra kulturminneforvaltning. Dersom kulturminneforvaltningen ønsker å gjennomføre skjøtsel på eget initiativ, må det sendes søknad om dette til forvaltningsmyndigheten. Det er viktig å huske på at grunneier må varsles ved skjøtsel av freda kulturminner, ifølge kulturminneloven (Veileder M420:40-41).

De ulike kulturminnene i utvidelsesområdet kan ha ulikt behov for skjøtsel. Et varmere og fuktigere klima i fremtiden kan resultere i at kulturminner brytes ned og gror igjen raskere enn tidligere (Miljødirektoratet & Riksantikvaren 2015:42). For de arkeologiske kulturminnene

slik som f.eks. tufter, hellere og fangstgraver, er det lite behov for skjøtsel, sikring og vedlikehold, så fremt de ikke ligger i områder med mye ferdsel.

Når det gjelder bygninger, så er istandsetting samt vedlikehold ofte nødvendig og rutinemessig arbeid for å forhindre forfall.

4.4 Konflikter mellom vern og ivaretagelsen av kulturminner

Forskriften for Jotunheimen nasjonalpark kan gi tillatelse til ombygging, mindre utvidelse (§ 1.3a), oppføring av nye bygninger tilknyttet turismen (§ 1.3b), bygging av broer (§ 1.3d) og oppføring av bygninger tilknyttet, jakt og fiske (§ 1.3h).

Konflikt med kulturminner kan oppstå ved innvilgelse av søknader om tiltak innenfor nasjonalparken. I de fleste tilfeller vil kulturminneloven og naturmangfoldloven overgå interessene til grunneier (Miljødirektoratet & Riksantikvaren 2015:34), siden automatisk fredete kulturminner er vernet mot alle former for inngrep, som kan skade, ødelegge eller utilbørlig skjemme kulturminnet (kulturminneloven § 3). De yngre kulturminnene – som er verneverdige og som ikke har beskyttelse, har en stor risiko for å gå tapt siden de ikke har de samme rettighetene. Men både kulturminner med og uten beskyttelse kan være viktig for landskapets særpreg og egenart (Jotunheimen nasjonalpark § 1). Samtidig er det viktig med fortsatt stølsdrift i området. Kulturminnemyndighetene bør involveres tidlig i denne type saker. Her vil forvaltningsmyndigheten gå inn i hver enkelt sak og gjøre vurderinger.

Den andre konflikten for kulturminner er at Jotunheimen forskriften kan gi tillatelse til merking og vedlikehold av nye stier (§ 1.3e). Nye stier bør ikke anlegges rett ved automatisk fredete kulturminner. Erfaringsmessig kan kulturminner som er bygd av stein (f.eks. fangstgrav eller buestilling) bli skadet eller ødelagt ved at stein flyttes og blir brukt til eksempelvis varder eller levegg mot vind. Dette er fordi mange har for lite kunnskap om kulturminner, og det kan resultere i handlinger som skader kulturminnene (Miljødirektoratet & Riksantikvaren 2015:9).

Generelt kan vi si at en god dialog mellom nasjonalparkstyret og kulturminneforvaltningen er en god forutsetning for tidlige og gode avgjørelser i søknader som kommer inn. Sakene bør og skal vurderes enkeltvis.

5. Oppsummering

Mennesker har holdt til i Jotunheimen i over 9000 år. Bosetninger og fangstanlegg ble etablert ved innsjøer, elver og reinens trekkrunder. De utnyttet fjellets mangfoldige ressurser og jakt på rein ble en av de viktigste næringene. Fjellet ga også godt beite og det ble etablert støler og felægge. Blant annet ved Nedre Leirungen og Russdalen. Stølene ble en viktig utvidelse av gårdene ned i bygda som gjorde det mulig for bøndene å leve av jordbruket. De ble etablert ved Jotunheimens innfallspor, der det var store fruktbare beiteområder med god tilgang på vann. Når veistandarden ble oppgardert, ble det enklere for stølseierne og turistene å komme seg til fjells. Den økte veistandarden bidro til at fjellturismen blomstret på 1800-tallet. Turistene kom for å gå tur, bestige ulike fjelltopper og overnatte på de mange turisthyttene. Under krigen brukte okkupasjonsmakten området til å utdanne alpejegere. De etablerte flere leire på østsiden av Jotunheimen mellom innsjøene Bygdin og Gjende.

Forskriften for Jotunheimen nasjonalpark beskytter kulturminnene gjennom at de er del av forskriftens verneformål (§ 1). Formålet er å ta vare på området uten tyngre naturinngrep. Det legges opp til naturvennlig og enkelt friluftsliv uten tyngre naturinngrep.

I utredningsområdet er det flere kulturminner som egner seg til formidling og tilrettelegging. Kulturminnene kan formidles gjennom skilting, oppmerking av stier til kulturminner og guida fjellturer.

6. Kilder

6.1 Litteraturliste

- Aasen, H. (2004). *Reguleringsplan for Gjendeosen*. (Befaringsrapport 200300551). Lillehammer: Oppland Fylkeskommune, Kulturarv.
- Aasgaard, J. (2016). *Jotunheimen gjennom historien*. Estland: Dreyer.
- Barth, E. K. (2009). *Fangstanlegg for rein, gammel virksomhet og tradisjon i Rondane*. 2. utg. Trondheim: Norsk institutt for naturforskning.
- Bitustøyl, K. (2022). *Frå jeger til gjetar. Historien om reindrifta i Jotunheimen og filefjell*. Lom: Kontaktutvalet for tamreinlaga i Sør-Norge.
- Dahle, B. (1984). *Stølar og stølsliv i Øystre Slidre*. Aurdal: Paul T. Dreyers.
- Den Norske Turistforeningen (2024). *Historisk vandrerute gjennom Jotunheimen*. Tilgjengelig fra: [Historisk vandrerute Jotunheimen – lokalhistoriewiki.no](https://lokalhistoriewiki.no) (hentet 20. juni 2024).
- Eltun, Ragnar. (2023). *Rapport 2022-2023: Saltmannvegen over Filefjell – Røn i Vestre Slidre til Skakadalen i Vang*. Upublisert rapport.
- Engen, A. Lauritzen, P. R. & Øvsteng, M. (2000). *Sjodalen. Frå fangst til fritid*. Otta: Bokprosjekt Sjodalen.
- Finstad, E. Marstein, R. Pilø, L. Stokstad, J. & Brimi, A. (2011). *Jotunheimen. Historien, maten, turene*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Folden, H. E. (1992). *Til fjells. I fortidens fotefar*. Oslo: Gyldendal.
- Friis, E. K. (2021). *Storviltjakt og ferdsel langs Vinstravassdraget. Øystre Slidre, Nord-Fron, Sør-Fron og Vang kommuner. Innlandet Fylke*. (Rapport arkeologisk registrering og utgravning 2012/6895). Oslo: Kulturhistorisk museum. Tilgjengelig fra: [Storviltjakt og ferdsel langs Vinstravassdraget. Øystre Slidre, Nord-Fron, Sør-Fron og Vang kommuner, Innlandet fylke. \(uio.no\)](https://uio.no) (Hentet: 07. juni 2024).
- Grøslund, O. (1995). *Krigsåra i Vågå*. Heimdal: Vågå Kommune.
- Guribye, R. & Holme, J. (2004). Automatisk fredete kulturminner, i Holme, J. (red.), Finne, M. Fjeli, S. Guribye, R. & Stang, K. *Kulturminnevern. Kulturminneloven med kommentarer*. 3. utg. Oslo: Riksantikvaren & Økokrim.
- Gustavson, L. (1988). *Steinringer i Jotunheimen*. Referat. Innlandet fylkeskommune: Topografisk arkiv.
- Henriksen, V. (1977). På streif i historien, i Nyquist, F. P. (red.) *Jotunheimen*. Oslo: Grøndahl.
- Hermundstad, K. (1954). *Valdres bygdebok 4: Handel, samvirke og samferdsel*. Leira: Valdres Bygdeboks forlag.

- Hermundstad, K. (1964). *Valdres bygdebok 5 2: Næringsvegane*. Leira: Valdres Bygdeboks forlag.
- Holtan, K. Hålmoen, O. & Ullring, U. (2004). *Stølsprosjektet i Øystre Slidre 2003 – 2005. Heilskaplig tilnærming til planlegging, forvaltning og næringsutvikling i stølsområda. Metoderapport med resultateksempler*. Øystre Slidre: Øystre Slidre Kommune.
- Hovi, N. (1971). Ferdsel og farvegar i Øystre Slidre, *Tidsskift for Valdres historielag: Ferdsle og farvegar*, årbok 1971, s. 53-64.
- Innselset, Sonja M. (2005). *Skålgropene i Valdres og indre Sogn – ikkje berre «stølsristningar»? Frå funn til samfunn*. Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen, s.69-89. UBAS Nordisk. Universitetet i Bergen Arkeologiske skrifter.
- Jacobsen, H. & Follum, J-R. (2014). Kulturminner i Norge. *Spor etter mennesker gjennom 10 000 år*. 2. utg. Bergen: Vigmostad & Bjørke.
- Kleiven, I. (1944). *I gamle daagaa. Forteljingo og bygda-minne fraa Vaagaa*. 2.utg. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Lauritzen, P. R. (1997). *Hyttene i Jotunheimen, Breheimen og Gausdal vestfjell*. Drammen: Boksenteret.
- Lauritzen, P. R. (2004). *Sognefjellsveien fra Sel til Sogndal: opplevelser fra hav til høyfjell over Norges høyeste fjellovergang*. Otta: Cappelen.
- Lees, W. J. & J. A. Clutterbuck (2001) *Tre i Norge – ved to av dem*. Oslo: Dreyers Forlag Oslo AS.
- Lumholtz, L. (1926). *Jægerliv*. Oslo: Boktrykkeri Johannes Bjørnstads.
- Lødøen, T. (2003). *Kulturminneregistreringer Tyin – Fase 1A. (Årsrapport 2002)*. Bergen: De Kulturhistoriske samlinger, Bergen museum.
- Martens, I. Knapstad, T. Ågotnes, J. Hiim, M. & Brekken, J. (1967). *Arkeologiske undersøkelser i Jotunheimen*. Oslo: Universitets Oldsakssamling.
- Martens, I. (1977). *Om befaringen i Leirungsdalen*. Befarings rapport. Innlandet fylkeskommune: Topografisk arkiv.
- Miljødirektoratet & Riksantikvaren (2015). *Kulturminner i områder vernet etter naturmangfoldloven*. (M-420). Skipnes: Miljødirektoratet og Riksantikvaren. Tilgjengelig fra: [m420.pdf \(miljodirektoratet.no\)](https://m420.pdf(miljodirektoratet.no)) (hentet 28. juli 2024).
- Mjærum, A. (2016). De første fiskerne i fjellet, i Mjærum, E. & Utvik Wammer, E. (red.) *Fjellfiske i fortiden. Årtusener med svømmende rikdom*. Latvia: Portal, s. 55-79.
- Mortensson-Egnund, I. (2002). *Edda-kvede*. Oslo: Det norske samlaget.
- Møller, A. (2001). *Jotunheimens døtre. Gjendine og hennes medsøstre i fjellheimen*. Tangen: Schibsteds forlag.
- Mølmen, Ø. (1977). *Viltbiologisk feltundersøkelser i Jotunheimen/Breheimen. Felt 1, 3, 4 og 5. (Jakt og fangst på villrein, nr. 1)*. Lesja: Norges vassdrags- og elektrisitetsdirektorat.
- Møyner, K. Sandodden, S. I. & Thorstensen, C. (2006). *Varderekken over Sognefjellet. Registering 2005. (Kulturhistorisk rapport 2005-1)*. Lillehammer: Oppland fylkeskommune, Kulturarv.
- Mårell, A. (2006). *Summer feeding behaviour of reindeer: A hierarchical approach*. Doktoravhandling. Swedish University of Agricultural Sciences.

- Olsson, R. (u. å). *Oversiktstegning over 2.verdenskrigs lokalitetene i Leirungsdalen*. Referat. Innlandet fylkeskommune: Topografisk arkiv.
- Opdal, O. (1971). Ferdsel gjennom Jotunheimen – over bygdin og Tyin, *Tidsskrift for Valdres historielag: Ferdsle og farvegar*, årbok 1971, s. 93-106.
- Riksantikvaren (2010). Vegetasjon. *Automatisk fredete arkeologiske kulturminner*, 7.3.5. Oslo: Riksantikvaren. Tilgjengelig fra: [Riksantikvarens vitenarkiv: Vegetasjon \(unit.no\)](https://unit.no/riksantikvaren/vegetasjon) (hentet 13. august 2024).
- Riksantikvaren (2013). *Verdisetting og verdivekting av kulturminner*. Oslo: Riksantikvaren. Tilgjengelig fra: [Riksantikvarens vitenarkiv: Verdisetting og verdivekting av kulturminner \(unit.no\)](https://unit.no/riksantikvaren/verdisetting-og-verdivekting-av-kulturminner) (hentet 15. august 2024).
- Rindal, M. (2024). *Magnus Lagabøters landslov og viktige retterbøter 1280-1327*. 1. utg. Skien: Nasjonalbiblioteket.
- Robbestad, K. (1952). *Norrøne bokverk nr. 13. Gulatinglovi*. Oslo: Det norske samlaget.
- Salberg, H. (1990). *Gamle hus i Øystre Slidre. Rapport om registrering av hus bygde før 1900*. Lillehammer: Fylkeskonservatoren i Oppland.
- Sandodden, S. I. (2019). *Tysk-østerisk treningsleir fra 2.verdenskrig, Båtskaret/Bitihorn*. (Befaringsrapport 201806518-2). Lillehammer: Oppland Fylkeskommune, Kulturarv.
- Sukke, K. (1964). Byggjeskikkane i Valdres, i Hermundstad, K. (red.) *Valdres bygdebok 5 2: Næringsvegane*. Leira: Valdres Bygdeboks forlag, s. 459-542.
- Stensgaard, K. (2020). *Setrene i Sjodalen 50 år etter. Feltarbeid i 1969 og 2019* (NIBIO rapport 6/120/2020). Sjodalen: NIBIO. Tilgjengelig fra: <https://nibio.brage.unit.no/nibio-xmlui/handle/11250/2683178> (hentet 31. juli 2024).
- Taranger, A. (1915). *Magnus Lagabøters Landslov*. Scandinavian University Books. Universitetsforlaget. Oslo. Bergen.
- Teigum, I. (2004). *Bygdebok for Vågå og Sel. Band 2: Frå 1600-talet til 1907*. Otta: AIT Otta.
- Thommessen, E. W. & Skogheim, T. H. (2005). *Bygdin – Gjende. Turguide til 2000-meterstoppe*. Fagernes: Topografisk forlag.
- Tidemansen, K. (2007). *Kulturminner i Vågå. Arkeologisk registrering i 2007 med kort oppsummering av registreringa i 2006*. (ØK-rapport). Vågå: Oppland fylkeskommune.
- Valdres Natur- og Kulturpark (2018). *Temaplan for kulturminner i Vang*. (Sak 059/18). Tilgjengelig fra: [Kulturminneplaner - Valdres](https://unit.no/valdres-natur-og-kulturpark/temaplan-for-kulturminner-i-vang) (hentet 19. juni 2024).

6. 2 Lover

- Forskrift om Jotunheimen nasjonalpark (2020). *Forskrift om Jotunheimen nasjonalpark, Lom, Vågå, Vang, Luster og Årdal kommunar, Innlandet og Vestland*. Tilgjengelig fra: [Forskrift om Jotunheimen nasjonalpark, Lom, Vågå, Vang, Luster og Årdal kommunar, Innlandet og Vestland - Lovdata](https://lovdata.no/dokument/SST/vedtak/20200618-1) (hentet 28. juli 2024).
- Forskrift om vern av Rein i Jotunheimen (2021). *Forskrift om vern av Rein frå Jotunheimen/Rein fra Jotunheimen som geografisk nemning*. Tilgjengelig fra: [Forskrift](https://lovdata.no/dokument/SST/vedtak/20210618-1)

om vern av Rein frå Jotunheimen/Rein fra Jotunheimen som geografisk nemning - Lovdata (hentet 28. juli 2024).

- Kulturminneloven (2023). *Lov om kulturminner*. Tilgjengelig fra: Lov om kulturminner [kulturminneloven] – Lovdata (hentet 27. juli 2024).
- Naturmangfoldloven (2021). *Lov om forvaltning av naturens mangfold*. Tilgjengelig fra: Lov om forvaltning av naturens mangfold (naturmangfoldloven) - Kapittel V. Områdevern - Lovdata (hentet 27. juli 2024).